

A (haldok)ló: a Szelf ellentmondásosságának mintázatai egy Raszkolnyikov álomban és Nietzsche összeomlásában

Tényi Tamás

Pécsi Tudományegyetem Pszichiátriai és Pszichoterápiás Klinika

Összefoglalás: A szerző a különös, kísérteties hasonlóságot elemzi, amely Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődés* című nagyregényének főhőse, Raszkolnyikov regénybeli első álmának és a XIX. század legnagyobb hatású filozófusa, Friedrich Nietzsche 1889-ben, Torinóban bekövetkezett pszichotikus összeomlásának híres és sokat idézett történései között látható. A pszichoanalitikus értelmezés az ellentmondásos és sokrétű Szelf artikulációjára fókuszál.

Kulcsszavak: Dosztojevszkij; Nietzsche; pszichoanalízis; Szelf; irodalompszichológia

Summary: The author deals with the curious and uncanny parallel between a dream recounted in Dostoevsky's *Crime and Punishment* and the famous Turin incident from Nietzsche's life shortly before his psychotic breakdown. The psychoanalytic interpretation focuses on the articulation of the contradictoriness and multiplicity of the Self.

Keywords: Dostoevsky; Nietzsche; psychoanalysis; Self; psychology of literature

– Mottó –

„Száz évvel ezelőtt, 1889 egy maihoz hasonló napján Torinóban Friedrich Nietzsche kilép a Via Carlo Alberto hatos számú házának kapuján, talán hogy sétáljon egyet, talán a postára, a leveleiért. Nem messze, vagy akkor már nagyon is messze tőle, egy konfliskocsis – úgymond! – csökönyös lovával bajlódik. Hiába noszogatja, a ló nem mozdul, mire a kocsis – Giuseppe? Carlo? Ettore? – elveszíti türelmét, és ostorával verni kezdi az állatot. Nietzsche a föltehető csődülethez ér, s a dühtől nyilván már tajtékozó kocsis színjátéka ezzel be is fejeződik. Az óriás termetű, dús bajuszú úr ugyanis – gondolom, a nézők alig titkolt derültségére – váratlanul a kocsihoz ugrik, és zokogva a ló nyakába borul. Házigazdája viszi haza, két napig mozdulatlanul és némán fekszik egy heverőn, még kimondja a kötelező utolsó szavakat („Mutter, ich bin dumm”), aztán szelíd háborodottként anyja és nővére felügyelete alatt még tíz évig él. Hogy mi lett a lóval, nem tudjuk.

...Itt már a kikötött jelző bóják közt hajózunk, kissé vakon, mert manőverünket a világítótorony alsó személyzete nem képes segíteni – hogy aztán odabent horgonyunkat abba a homályba vessük, mely kérdésünket, hogy akkor e nagyobb egész eme törvény magasabb értelmét tükrözi-e, azonnal elnyeli. Itt állunk hát, és nem tudunk semmit, csak nézzük, ahogy ezernyi irányból, lassan, közelednek felénk a társaink, nem üzenünk semmit, csak nézzük őket, s részvéttel eltelev hallgatunk. Azt gondoljuk, ez a részvét helyesen van így bennünk, s hogy a közeledőkben is helyesen volna így, hiszen ha ma mégsem, akkor lesz holnap... vagy tíz... vagy harminc év után.

Legkésőbb Torinóban.”

Krasznahorkai László

Prológus

Igen különös, kísérteties hasonlóság látható *Dosztojevszkij Bűn és bűnhődés* című nagyregényének főhőse, Raszkolnyikov regénybeli első

álmának és a XIX. század legnagyobb hatású filozófusa, *Friedrich Nietzsche* 1889-ben, Torinóban bekövetkezett pszichotikus összeomlásának híres és sokat idézett történései között. Ahogy azt majd később látni fogjuk, Raszkolnyikov re-

génybeli álmai, ezek között is mindenekelőtt az első, később általunk majd részletesen is elemzett ún. lovas álom mentén a regény értelmezési lehetőségeinek számos izgalmas síkja nyílik meg (8, 19, 73, 74, 86). Bár gyakran említett momentum, hogy Raszkolnyikov – utalva nevének gyökerére, az orosz „raszkol” szóra, amely hasadást, szakadást jelent – személyiségéről, mint többszörös személyiségről gondolkodhatunk (86), épp az első álom nyitja fel Raszkolnyikov személyiségének és a regény értelmezésének jóval gazdagabb és izgalmasabb perspektíváit, az interpretáció egyfajta hajlékonyságát hozva így játékba, amely a pszichoanalitikus értelemteremtés és álomelemzés módszertanát idézi. Az uzsorásnőt és Lizavetát később kegyetlenül baltával agyonverő Raszkolnyikov ebben az álmában – nem sokkal a gyilkosságok előtt – 7 éves gyermek, aki a valóságban már régen halott apjával az álomban sétálni indul. A séta során egy templom mellett elhaladva a temető felé tartanak, ahova a kisfiú szüleivel szokott járni nagyanyja és kisöccse sírjához. Az út során egy kocsmával szemben kell elhaladniuk, ahol részegek mulatoznak, hangoskodnak. A részegek kijönnek a kocsmából és egyikük, Mikolka, gyenge kis fakó lova által húzott szekerevel akarja hazavinni a többieket. A ló képtelen megmozdítani a szekeret, gazdája ekkor brutálisan korbácsolni kezdi, a többiek előbb csak biztatják később társai az ütlegetésben, majd végül a gazda kegyetlen fejszecsapásokkal végez lovával. A kis Raszkolnyikov hiába könyörög apjának, hogy avatkozzon közbe, a kisfiú sír, önkívületi állapotba kerül

annyira sajnálja a lovacskát, majd a halott lóhoz szalad és átkarolva ölelgeti a halott ló véres fejét, csókolgatja az állat vérző száját és szemét. Mikor rátámad az álombeli gyilkosra, hogy bosszút álljon a lovacska haláláért, apja húzza tovább a helyszínről. A felnőtt Raszkolnyikov az álomból verejtékben úszva ébred fel, s felteszi a kérdést magának, hogy vajon képes lenne-egyonütni az idős uzsorásasszonyt.

A betegségei miatt 1879-től visszavonult, „vándorfilozófusként” élő *Nietzsche*, aki korábban az olasz Riviérán, majd a svájci Alpokban élt, 1888-tól Torinóban tartózkodik. Az 1888 második felétől kibomló pszichózisa¹ során barátainak Torinóból² számos levelet ír, amelyeket hol „Dionüszosz a Megfeszítettel szemben” (68, 287. old., 78, 29. old.), hol „Dionüszosz a Megfeszített” (39, 418. old., 78, 29. old.), hol Caesar aláírással küldött el. 1889 januárjában valóság-érzékét végleg elveszti, meztelenül táncol a szobájában, majd 1889. január 3-án következik be a – mottónkban is – olvasható sokat idézett történet, amikor a Piazza Carlo Alberton keresztülsétálva tanúja lesz annak, hogy egy kocsis kegyetlenül korbácsolja lovát. *Nietzsche* az állathoz rohan, és sírva öleli át a ló fejét. Összeesik az utcán, 1889. január 10-én a bázeli elmeegógyintézetbe, január 18-án a jénai intézetbe kerül, állapotát téveszmék, dezorientáció, apátia és indulatkitörések váltakozásai, kognitív hanyatlás jellemzik. 1890. március 24-től anyja majd később húga gondozza, s az 1900. augusztus 25-én bekövetkezett haláláig a demencia sötétségében él (78, 81). *Nietzsche* betegségével kap-

¹ Nietzsche betegségének történetét több helyen is tárgyaltam korábban (78, 81). Itt csak utalok rá, hogy a folyamat grandiózus doxasmákkal vette kezdetét, a filozófus úgy gondolta, az emberek megkülönböztetett figyelmet szentelnek neki, hogy 10 évvel fiatalabbnak néz ki, befolyásolni tudja az időjárást és hogy mindenki hercegként tekint rá. 1888 júniusától kézírása tremora miatt sokat romlott, étvágya fokozottá vált, politikai tárgyú levelei, feljegyzései egyre inkább indulatosra és apokaliptikus tónusúvá váltak. Magatartása bizarrá vált, időszakosan uralhatatlan grimaszolás jelentkezett, az utcán azt kiabálta, hogy ő Isten aki azért jött a Földre, hogy közelebb hozza az embereket egymáshoz, kérte bérelt lakásának tulajdonosait, hogy alakítsák át a lakást, hogy fogadni tudja Itália királyát és királynőjét. Mindezek ellenére 1888 decemberében még az *Ecce Homo* korrektúráját javítja, koncertekre jár, sokat és továbbra is jól zongorázik (11).

² Ahogy egy kis írásban a *Times* hasábjain *Lesley Chamberlain* (12) megjegyzi, Torinó mágikus atmoszférájú, különösen melankolikus város, ahol többen váltak depresszióssá vagy pszichotikussá, mint *Tasso* és *Rousseau*, vagy *J. M. Symonds* és *Primo Levi*.

csolatosan hat orvostudományi hipotézist is körvonalaztak a halála utáni több mint 110 év során (81)³, a filozófiatörténeti/szellemtörténeti szakirodalomban azonban azt leggyakrabban „összeomlásoként” (collapse, breakdown), vagy „napfogyatkozásaként” (eclipse) említik, elkülönítve azt az orvosi értelemben vett örület fogalmától, amely alapján a torinói történésre, mint a filozófus „utolsó nyilvános megnyilatkozására” is tekinthetünk, túllépve annak pusztán medicinális, szimptomatológiai megítélésén (73). Az idézett torinói történésre mint az életmű integráns részére tekintve⁴, kísérletet tehetünk a filozófiai életmű bizonyos részeinek újraértelmezésére és/vagy lélektani megértésére, továbbgondolására (19, 73). Egyetértek *Edith Steffennel* (73) abban, hogy izgalmas kísérlet a valóságban megtörtént torinói incidensre „álomként” tekinteni, amely *Nietzsche* összeomlása során a Szelf korábban elrejtett oldalát, aspektusait mutatja fel a szimbolikus vagy lábens tartalom formájában, véleményem szerint azonban fontos hozzátenni, hogy ez a rejtett oldal a pszichózis néhol torzító, máshol a lényegyet felerősítő és azt kiemelő prizmáján keresztül mutatja fel magát.

Tézisem szerint – külön is, de a hasonlóság és rokonszelleműség kapcsán egymásra vetítve még inkább – mind Raszkolnyikov álma, mind *Nietzsche* életműve majd az azt lezáró torinói búcsú, a Szelf különös sokrétűségét és végletelesen ellentmondásos jellegét mutatják fel.

Dosztojevszkij és Nietzsche

Dosztojevszkij és Nietzsche életművének rokon vonásaival, a műveik között teremthető párhuzamokkal, máshol különbözőségeikkel sokan foglalkoztak, így már az 1968-as *International Nietzsche Bibliography* 30 könyvet és jelentősebb tanulmányt foglalt össze (16), és természetesen a témát tárgyaló művek száma azóta jelentősen szaporodott. A hazai filozófiai szakirodalomban többek között jó összefoglalást nyújt *Czeglédi* (16, 17) és *Barcsi* (3). Az első gondolkodó, aki részletesen tárgyalta a két életmű párhuzamait és hasonlóságait az egzisztencialista *Lev Sesztov* volt, akinek 1903-ban írt könyve magyarul is elérhető (71). *Sesztov* „Nietzscht és Dosztojevszkijt... testvéreknek, sőt ikertestvéreknek” (71, 35. old.) tartotta, azonosságukat az alábbiakban fogalmazta meg:

„Dosztojevszkij viszont nem is csupán elégett – ő a sárba taposott mindent, amiért azelőtt rajongott. Nemcsak gyűlölte, de megvetette korábbi hitét. Kevés ilyen eset fordul elő az irodalom történetében, Dosztojevszkijen kívül csak Nietzscht említhetjük az utóbbi időkben, Nietzschevel ugyanez történt. Ő is ilyen élesen, hevesen szakított fiatalkori eszményeivel és tanítómestereivel, s számára is fájdalmasan gyötrő volt a szakítás. Dosztojevszkij meggyőződéseinek újjászületéséről beszél, Nietzsche pedig minden érték átértékeléséről. Lényegében a két kifejezés ugyanazt a folyamatot jelöli más-más szavakkal” (71, 34. old.)⁵

³ Ahogy ezt nemrég összefoglaltam, ezek az alábbiak: 1. Paralízis progresszíva, 2. Bipoláris affektív zavar, amelyet vaszkuláris demencia követett, 3. Örökletes frontotemporális demencia, 4. Agytumor, 5. Cerebrális autoszómális domináns arteriopathia szubkortikális infarktusokkal és leukoencephalopathiával (CADASIL), 6. Mitochondriális encephalomyopathia laktát acidózissal és stroke-szerű epizódokkal (MELAS) szindróma (81).

⁴ Szellemben teszi ugyanezt regényében – néhány mondat keretében – *Milan Kundera* is, aki úgy fogalmaz, hogy Nietzsche összeomlása során a filozófus „megpróbált mentegőzni a lónak Descartes-ért” (47, 290 old.), Descartes-ért aki tagadta, hogy az állatoknak lelke lenne, s aki filozófiájával a nihilizmus magvát ültette el az emberi gondolkodás története során (37).

⁵ A két életműnek az olvasóval folytatott igen hasonló pozíciójú dialogikus viszonyára hívja fel a figyelmet *Sesztov* már a könyv előszavában is: „A legnagyobb tévedés az a szélesen elterjedt nézet, hogy az író van az olvasóért. Ellenkezőleg, az olvasó van az íróért, Dosztojevszkij és Nietzsche műveikkel nem meggyőződés-

Sesztov jelentős hasonlóságokat látott a *Feljegyzések az egérlyukból* című *Dosztojevszkij* mű utáni korszak nagyregényeiben a szereplők által képviselt nézetek és a késői *Nietzsche* életmű között, *Dosztojevszkij* és *Nietzsche* „a közönséges és a rendkívüli emberek moráljának megkülönböztetésében Sesztov szerint valójában a hétköznapiság és a tragédia moráljának különbségét ragadták meg. A rendkívüli, lázadó, harcos ember legveszedelmesebb ellensége mindkét alkotó szerint a hétköznapiság (a pozitivizmus és az idealizmus).” (3, 4. old., kiemelés az eredetiben). Tény, hogy *Dosztojevszkij* feltehetően sosem hallott *Nietzscheről*, az utóbbi azonban 1886–1887-től bizonyosan ismerte az orosz író nevét, majd 1887-től alaposan tanulmányozta *Dosztojevszkij* munkásságát. *Nietzsche* először egy 1887 februárjában Overbecknek címzett levélben említi meg az író, majd egy következő levélben írja a jól ismert és sokat idézett sorokat: „Stendhalon kívül senki sem okozott nekem annyi meglepetést és élvezetet: pszichológus, akivel 'jól kijövök'” (idézi 3, 1. old.). *Nietzsche* beszámolója szerint egy nizzai könyvesboltban véletlenül találkozott a *Feljegyzések az egérlyukból*, valójában azonban a *L'espirit souterrain* címmel megjelent könyvvel, amely utóbbi nem az eredeti mű francia fordítása, hanem egy korábbi szöveg – *A háziasszony* – és a *Feljegyzések*

összedolgozásából született könyv. A *Dosztojevszkij* és *Nietzsche* kapcsolatát tárgyaló kutatás⁶ feltárta, hogy *Nietzsche* biztosan olvasta a *Feljegyzések a holtak házából*, a *Megalázottak és megszorítottak*, az *Ördögök*⁷ című regényeket, azonban bizonytalan, hogy olvasta-e a *Bűn és bűnhődést* és a *Félkegyelműt*, bár az bizonyos, hogy hallott a *Bűn és bűnhődés*ről, legalábbis nagyvonalakban ismerte annak tartalmát (16,17). *Dosztojevszkij* korábban jelzett műveiben olyan meglátásokat mondhat ki hőseivel, amelyeket *Nietzsche* majd később bont ki életművében. Témánk szempontjából különösen izgalmas, hogy Raszkolnyikov elmélete az emberiség kettéosztásáról elite, amely uralkodni képes önmagán és tömegre, amely erre képtelen és így engedelmességre kényszerítendő, emlékeztet a német filozófus Emberfeletti Ember koncepciójára, és elővételezi *Nietzsche* későbbi morál felfogását az előkelő és a rabszolga elkülönítéséről, amely utóbbi elmélet részletes kifejtése majd az *Adalék a morál genealógiájához* (57) című könyvében történik. Ahogy arra *Sesztov* is utal, Raszkolnyikov már akkor túllép jón és rosszon, amikor a német filozófus, még diákként fennkölt ideálokban hisz és gondolkodik (3, 71), valamint arra is figyelmeztet, hogy talán „...a német filozófus sosem jutott volna el *A morál genealógiájá*-nak merész és nyílt hang-

süket akarják propagálni az emberek között, és nem is felebarátaik felvilágosítása a céljuk. Ők a fényt keresik, s nem hiszik el önmaguknak, hogy amit fénynek látnak, valóban az, nem pedig megtévesztő lidérckláng, vagy, ami még rosszabb, megbomlott képzeletük hallucinációja. Tanúként hívják az olvasót, az ő felhatalmazását kérik ahhoz, hogy a maguk módján gondolkodhassanak, hogy reménykedhessenek, létezhesse- nek. Az idealizmustól és az ismeretelmélettől csak ezt hallhatják: örültek vagytok, erkölcstelen, elítélt, elveszett emberek vagytok. S ekkor, abban a reményben, hogy hatályát veszti a szörnyű ítélet, az utolsó lehetséges fórumhoz fordulnak... Talán az olvasók többsége nem akar tudomást venni róla, de *Dosztojevszkij* és *Nietzsche* művei nem választ, hanem kérdést tartalmaznak. Azt a kérdést: reménykedhetnek-e azok, akiket eltaszít a tudomány és az erkölcs, azaz lehetséges-e a tragédia filozófiája?” (71, 27–28. old.)

⁶ *Dosztojevszkij* írásainak *Nietzscheré* gyakorolt hatása elsősorban a filozófus levelezéséből ismerhető meg, „a *Wagner ügyig* és *Bálványok alkonyáig* nyilvános műben a világért sem említené őt”. (16, 127. old.)

⁷ Ahogy *Czeglédi* (16) alapos áttekintéséből tudhatjuk, a filozófus gondosan kijegyzetelte a regényt, tizenhárom oldalnyi idézet, jegyzet maradt fenn a hagyatékban, amelyeket csak az 1970–1980-as években dolgoztak fel, a két – a területtel foglalkozó – kiemelendő kutató *C. A. Miller* és *J. Davidov*. *Nietzsche* az *Ördögök*-jegyzetek című az orosz cím francia átírását adja meg, a Bési címet (16). *Czeglédi* munkájának következtetése, hogy az „*Ördögök* és átfogóbb értelemben *Dosztojevszkij* recipiálása is hozzájárulhatott ... nihilizmuskonceptiójának újragondolásához, majd ahhoz, hogy a filozófus lemondott e koncepció szisztematikus ábrázolásáról” (16, 188. old.), amely sok más tényező mellett szerepet játszott abban, hogy nem született meg az életművet lezáró 'főmű'.

jához, ha nem érzi Dosztojevszkij támogatását” (71, 149. old.).

Sesztov (71) megközelítését – a két életmű lényegi azonosságára vonatkozóan – azonban a területet tanulmányozó kutatók nagyobb hányada (3, 5, 16, 49, 75, 82) kritikával illeti⁸. Felvállaltan leegyszerűsítve a kérdést erről itt csak annyi mondható, hogy *Dosztojevszkij* tragikus, elbukó, a lázadásban elpusztuló hősei arra figyelmeztetnek, hogy szemben a *Nietzsche* által meghirdetett programmal „*van olyan érték, amelyet nem lehet átértékelni...* minden ember életének, szabadságának tisztelete, önértéke, méltósága, bármiben is lássuk meg ennek alapját... biztossá válik Dosztojevszkij regényeiből, hogy *van egy határ, amit nem lehet átlépni: az individuális lázadó összeomlása minden esetben ezt szimbolizálja.*” (3, 11–12. old., kiemelés az eredetiben)⁹. Érzékelté ezt meglátásunk szerint

maga *Nietzsche* is, erre utal az 1888. november 20-án – épp a mottónkban már említett – Via Carlo Alberto 6. szám alól *Georg Brandes*nek küldött levelének részlete is: „...Teljesen meggyőzőek Dosztojevszkijről írt sorai, másrészt viszont számomra ő a legértékesebb pszichológiai nyersanyag, amit ismerek – egészen sajátosság módon tartozom neki hálával, *bármennyire szembe is megy legbelsőbb ösztöneimmel.*” (60, 88 old., kiemelés tőlem). Erről az „ösztönökkel való szembemenésről”¹⁰ itt úgy gondolkodhatunk, hogy *Nietzsche* talán felismerte a nagyregények üzenetét, miszerint a magányos Zarathusztrát követő dosztojevszkiji hősök, az Emberfeletti Emberek elbuknak¹¹, másrészt pedig a „semmi sem igaz mindent szabad” német filozófusa nem tudta és nem akarta illeszteni gondolkodásába a bűnhődés lélektani momentumát¹². A bűnhődését, amelyről *Tallár*

⁸ Fontosnak tartom itt *Tábor Ádám* (75) megjegyzését idézni: „Aki Sesztov e könyvéből próbálja megérteni az igazi, éppen ellentmondásaikban, polifonikusságukban kibontakozó Nietzscht és Dosztojevszkijt, alaposan félreérti őket. Ilyesmi történt Camus-vel és az abszurd egzisztencialistákkal. Ám rengeteget tanulhat belőle az, aki Nietzsche és Dosztojevszkij *sors és világfordító krízisét* akarja megérteni – a legtöbbet pedig az, aki *Sesztovét.*” (75, 56. old., kiemelés az eredetiben.)

⁹ *Török Endre* (82) úgy fogalmaz, hogy „Nietzsche programja: az individuum meghaladása az individualitásban, műve az erkölcsfeletti költészete. A hivatott orosz gondolat ellenkező irányba, az individuumban az individualitás meghaladása felé mutat.” (82, 37. old.) Ugyanerre a különbségre utal persze maga Nietzsche is, mikor a Wagnerről írt 1888-as írásának epilógusában rámutat, hogy „...az evangéliumok pontosan azokat a fiziológiai típusokat mutatják be nekünk, amelyeket Dosztojevszkij regényei ábrázolnak.” (58, 41. old.)

¹⁰ Levelezéséből tudjuk, hogy Nietzsche elutasította „testvére”, Dosztojevszkij keresztény moralitás értékeiben való hitét (32, 97. old.). Az Emberistenben (Übermensch) hívó Nietzsche elutasítja az Istenembert (Krisztus) kereső orosz író, Dosztojevszkijt, aki „felfedezi Krisztust az ember mélyében, az ember szenvedő útján, a szabadságon keresztül” (5, 42. old.).

¹¹ *Vatai László* az 1930-as évekbeli hazai Dosztojevszkij reneszánsz időszakában megjelent nagy hatású könyvében így fogalmaz: „Dosztojevszkij Nietzsche Zarathustrája előtt már megalkotta Raszkolnyikov és Karamazov Iván személyében az Übermensch alakját. De míg Nietzsche itt megállt, s az Übermenschet tette meg ideállá, az élet csúcspontjává, addig Dosztojevszkij végtelen realizmussal és egzisztenciális életérzéssel tovább ment, Übermenschet az élet mérhetetlen távlatain végigvezetve összetörette a nagyon is reális életkorlátokon, hogy az abszolút *önátadás* hőseivé formálja őket. Dosztojevszkij új embertípusa az alázat, a szolgálat Übermensché, Nietzsche emberideáljának az ellenpólusa.” (83, 13. old., kiemelés az eredetiben)

¹² A múltra tekintő bűntudat és a hozzá kapcsolódó bűnhődés lélektani jelentőségét életművében hangsúlyozó Dosztojevszkij szemben, Nietzsche így ír: „a feledékenység ... aktív ... és pozitív gátlóképesség, amelynek az a feladata, hogy mindaz, amit csak megélünk, tapasztalunk... éppen olyan kevésbé tudatosuljon, mint a test asszimilációjának sokrétű folyamatában a fizikai táplálék megemésztése... a tudatnak egy kis csöndre, *tabula rasára* van szüksége, hogy ismét helye legyen benne az újnak, mindenekelőtt az elsődleges, előkelőbb funkcióknak, az irányításnak, előrelátásnak, döntésnek... feledékenység nélkül nincs boldogság, vidámság, remény, büszkeség vagyis egyszerűen nincs *jelenünk.*” (57, 60. old. kiemelés az eredetiben), amellyel Nietzsche a lelki működések Freudtól igencsak eltérő koncepciójának kidolgozása irányába nyitott perspektívákat (18, 78, 79).

Ferenc (76) nagyon is helytállóan állapítja meg, hogy az Dosztojevszkijnél valójában felszabadulást, újjászületést jelent. Jól láthatjuk ezt Raszkolnyikov történetében is, a magány és a végletes csend feltörését, majd a bűn bevallása és a bűnhődés során a belépést az „interperszonalitás világába” (76, 97. old.). A bűn magányának¹³ és a bűnhődés személyköziségének erre az ellentétére utal maga *Dosztojevszkij* is, mikor egy naplóbejegyzésében az alábbiakat hagyja ránk: „Pszichológusnak neveznek: nem igaz, csak realista vagyok, a szó legmagasabb értelmében, mert az emberi lélek teljes mélységét ábrázolom.” (23, 410. old. kiemelés tőlem).

Bűn és bűnhődés – pszichoanalitikus olvasat

Dosztojevszkij nagyregényei kapcsán számos pszichoanalitikus orientációjú elemzés született, művei – hasonlóan *Franz Kafka* írásaihoz – a tudattalan motivációk tárházát mutatják fel és csábítanak a mélylélektani értelmezésre. *Breger* (8) monográfiája mutat rá meggyőzően, hogy *Dosztojevszkij* munkái kapcsán két szempont emelhető ki, amely a nagy orosz író munkáit „pszichoanalitikussá” teszi. Az egyik szempont a különböző fejlődési szintekre vonatkozó átoldozási folyamatok (working through process) jelenléte, a *Bűn és bűnhődés*től a *Karamazov testvérek*ig. Ahogy még látni fogjuk, míg az 1865-ben írt *Bűn és bűnhődés* a gyermek és a vágyott, de elhanyagoló anya, az uralhatatlan düh és az elsődleges szeretett tárgy hasítását festi elénk, a három évvel később íródott *Félkegyelműben* már genitális-szexuális tematika és

megjelenik, hogy majd az 1880-as *Karamazov testvérek* központi tematikáját az apához fűződő viszony, az ödipális rivalizáció alkossa (8, 43). Míg a korai regényekben szélsőséges affektusokkal, indulatokkal és idealizációkkal szembe-síti az olvasót az író, a késői aparegényben valamennyi szereplő sokkal inkább emberiként ábrázolt, valóságos, megérthető jó és rossz kvalitásokkal. A másik szempont, amelyre *Louis Breger* *Dosztojevszkij* „pszichoanalitikus” szempontú írásművészete kapcsán felfigyel, a „megfigyelő én” jelensége, amely a legsötétebb és legviharosabb érzelmi káosz esetei kapcsán is érzékelhető, *Dosztojevszkij* jelenléte a regényben sok szempontú, azaz a szerző sosem egy szereplővel azonosul, sokkal inkább az író személyiségének különböző aspektusai jelennek meg különböző szereplők alakjában, cselekedeteiben, miközben *Dosztojevszkij* képes fenntartani a külső megfigyelő pozícióját is. Ugyanezt a sajátságot emeli ki a *Dosztojevszkij* poétikáját tanulmányozó meghatározó könyvében a nagy orosz esztéta, *Mihail Bahtyin* is, amikor a regények polifonikusságát és dialogikus karakterét hangsúlyozza (2). A polifonikusság és dialogikusság, amely a különböző nézőpontok különösen intenzív megjelenítéséhez vezet a regényekben, a történetvezetést a szabad asszociációhoz, az álomszerűséghez teszi hasonlatossá, s nem véletlen, hogy ahogy majd látni fogjuk a *Bűn és bűnhődés*ben, de más *Dosztojevszkij* regényekben is, a szereplők álmainak jelentős poétikai szerepe azonosítható (50, 74). *Bahtyin* (2) a különböző nézőpontok megjelenítésében *Dosztojevszkij*hez hasonlatosnak csak Shakespeare-t tartja¹⁴. A regények polifonikus és dialogikus jellege – a mélylélektani terminológiát

¹³ Ahogy *Sesztov* rámutat, *Dosztojevszkij* „...gondolatai önnön lelkének pusztaságaiban bolyongtak. Onnan származik az odulakó, Raszkolnyikov, Karamazov stb. tragédiája. *Dosztojevszkij* számos regényének mondanóját éppen ezek a bűn nélküli bűnözők, ezek a vétek nélküli lelkiismeret-furdalások alkotják.” (71, 151. old., kiemelés az eredetiben), amelyre mint a tragikus fordulatok előtt felgyülemelő düh, kiszolgáltatottság érzés, mazochisztikus önostorozás többek (8, 86) által kiemelt lélektani jelenségeire utal.

¹⁴ Érdemes közbevetni, hogy – *Bahtyin* elméletéhez kapcsolódva – a polifonikus poétika jegyei azonosíthatók Nietzsche esetében is, ahogy *Tatár György* rámutat, az örök visszatérés gondolatát „Nietzsche sohasem a maga szájával mondja ki, hanem irodalmi értelemben költött alakokkal mondatja el (a démon, Zarathustra, Dionüszosz), s csak legvégül, a szellemi elborulás pillanatában beszél a saját szájával, amikor azt immár nem a sajátjának tudja”. „A Zarathustra esetében... akár a Bahtyintól elemzett *Dosztojevszkij*-regé-

követve – Dosztojevszkij különböző és gyakran ellentmondásos Szelf-részeinek (más kifejezésekkel introjektumainak, belső tárgyainak, Szelf–Másik sémáinak, szcenárióinak) artikulációja¹⁵, az író különös képessége volt, hogy mind életében, mind regényeiben lehetővé tegye egy-egy „Szelf belső rész” szabad játékát, ahogy *Bahtyin* megjegyzi szabad emberekként, akik alkotójuk mellett sorakoznak fel (2)¹⁶.

Bár a *Bűn és bűnhődés* mind poétikai, mind mélylélektani nézőpontból talán a legizgalmasabb Dosztojevszkij alkotás, az író más regényeinek interpretációi, elsősorban is a *Karamazov testvérek* beárnyékolják azt. Ezzel kapcsolatosan természetesen meghatározó jelentőségű volt *Freud* 1928-as Dosztojevszkij esszéje, a „Dosztojevszkij és az apagyilkosság” című írás (30). *Freud* szövege – a Szelf ellenmondásos jellegének határhelyzeteként – annak a „zavarba ejtő sokféleségnek” a felemlítésével indul, amely szerint „Dosztojevszkij gazdag személyiségén belül négy arcot különböztethetünk meg: a költőt, a neurotikust, a moralistát és a bűnözőt” (30, 83. old.)¹⁷. *Freud* elemzése egy a *Karamazov testvérek* előzményeinek anyagát tartalmazó kötethez készült, az elemzés tengelyét – az élet-történet és a regény interpretációja alapján – az apa iránti gyűlölet és gyilkossági fantáziák fel-

mutatási kísérlete képezi. *Freud* összefüggést talál *Dosztojevszkij* apjának – az író 18 éves korában gyilkosság során bekövetkezett – halála és a *Karamazov testvérek* szereplőinek tudattalan motivációi között. Míg a tanulmány első része Dosztojevszkij büntudatának, mazochizmusának ödipális gyökereit keresi, addig az írás második részében *Freud* az író játékszenvedélyét elemzi egy *Stefan Zweig* novellát is értelmezve, melyhez kapcsolódva a játékszenvedélyt a maszturbációval kapcsolatos neurotikus tünetképzésként interpretálja.

Az elemzés relevanciáját csökkenti két tévedés, amely *Freud* írásának megjelenése óta egyértelművé vált, amelyre azonban a bécsi szerző írása jelentős hangsúlyt helyezett (8). Az egyik *Freud* felfogása *Dosztojevszkij* betegségével kapcsolatban, miszerint azt „affektív” epilepsziának tartotta, a hisztéria egy variánsaként, amely háttérben tudattalan pszichés mechanizmusok húzódnak, míg a másik az azóta cáfolt legenda, hogy *Dosztojevszkij* epilepsziás rohamai 18 éves korában, közvetlenül apja halála után jelentkeztek volna először. A jelenleg elérhető és az orvostörténészek, epileptológusok által interpretált adatok szerint, az író temporális lebeny epilepsziában szenvedett (28, 35, 41, 64, 70.)¹⁸, amelynek kialakulásában lélektani

nyekben, a szerzői szólam és a hős szavai egyenrangúak, egyforma érvényűek, s az olvasó ezért hajlamos Nietzschét és Zarathustrát minden további nélkül azonosítani.” (77, 10–12. old.). Az Így Szólt Zarathustrában került a legközelebb Nietzsche ahhoz, hogy regényt írjon, a könyv kapcsán Gadamer a legmagasabb szintű hermeneutikai feladatként határozza meg a filozófiai tanítás és a drámai cselekmény „közöttiségének” a feltárását („das 'Zwischen' von Lehre und Handlung”, 33, 5. old.).

¹⁵ Így látja ezt más összefüggésben *Paul Roazen* (65) is.

¹⁶ *Bahtyin* megfogalmazásában: „*Dosztojevszkij* regényeinek legalapvetőbb vonása az önálló, egymástól elváló szólamok és tudatok sokasága, a teljes értékű szólamok igazi, gazdag polifóniája... egyenrangú tudatok és világlátások sokasága kapcsolódik itt össze valamilyen esemény egységében, anélkül hogy ezáltal a közöttük húzódó éles határok elmosódnának.” (2, 10–11. old, kiemelés az eredetiben)

¹⁷ *Tallár* (76) megfogalmazásában: „Nem véletlenül nevezik Dosztojevszkijt 'kegyetlen tehetségnek', 'istenkereső pokoljárónak', s riad vissza egy 'mély, misztikus rettenettel' Thomas Mann az 'elátkozott vallási nagysága' előtt, akiben 'a szent és a bűnöző egygyé válik’”. (76, 73. old.).

¹⁸ *Dosztojevszkij* életműve, regényei kapcsán – amelyben a bűn, a gyilkosság visszatérő motívum – igen izgalmas pszichopatológiai momentum, hogy az író epilepsziás auráit egy különös „a világgal kapcsolatos emelkedettség és harmóniaérzés” jellemezte, egyfajta ekstatisz egyesülés élmény, amely viszonylag ritka jelenséget az epileptológiai szakirodalom extatisz aurának nevez, vannak, akik egyenesen 'Dosztojevszkij epilepsziáról' beszélnek (14). A motoros tünetek megszűnte után az író posztkonvulzív fázisát intenzív depresszív hangulat és büntudatérzés képezte, amely utóbbi ahhoz a kényszerszergondolathoz kapcsolódott, hogy ő gonosz, aki „valamilyen szörnyű bünt követett el, amely büntetés nélkül maradt” (8, 243. old.).

okok keresése nem tartható relevánsnak. Freud tévedései mellett azonban fontos rámutatni, hogy pontosan látja meg a játékszenvedélyt mint az önbüntetés egy formáját (8)¹⁹ és az író és hősei személyiségének – később általunk is hangsúlyozott – multiplicitását és ellentmondásosságát.

Fordítsuk most figyelmünket a Bűn és bűnhődés mélylélektani értelmezése felé!

A regény az 1864 utáni évben született, amely év az író számára a gyász és a szerencsétlenség éve volt (8)²⁰. Elveszíti első feleségét Mariát – aki tuberkulózisban szenvedett –, néhány hónappal később váratlanul meghalt testvére Mihail is, majd elvesztette egy jó barátját Grigorievet is. Mihail halálával megszűnt az Epoha címmel kettejük által megjelentetett újság, amely létrehozásán a két testvér sokat dolgozott. Az író hatalmas adósságot halmozott fel, amelynek oka – már említett – kóros játékszenvedélye volt, új kapcsolata megszakadt, Paulina Suszlova egyedül hagyja az akkor Németországban tartózkodó

írót, és Párizsba utazik. Dosztojevszkij kérésbeesetten könyörög levélben pénzt barátaitól (*Wrangel, Herzen*) és Paulinától, mindhiába, sőt még riválisától az író *Turgenyev*től is kér, akivel kapcsolatban *Dosztojevszkij* finoman szólva is ambivalens érzéseket táplált. A személyes és finansziális csapások ezen körülményei között kezdi írni a *Bűn és bűnhődés*t egy wiesbadeni szállodában. Az új regény elkezdését motiválhatták racionális indítékok: pénzhez kellett jutnia, ki kellett fizetnie az adósságait, helyreállítani írói tekintélyét az orosz irodalmon belül, megmutatni hogy létezik és ismét aktív, de az is egyértelműnek látszik, hogy a könyvet sorsának egy olyan szakaszában dolgozza ki, ahol az átdolgozás (*working through*) pszichológiai szüksége megkerülhetetlen volt az író számára (8, 9, 42, 50). A pénztelenség, a szegénység, az elveszettség érzése, a magárahagyatottság keltette szenvedés és az ennek kapcsán kialakult büntudat és önvádolás, az elvesztettekkel (Maria, Mihail) kapcsolatos erős ambivalencia

¹⁹ *Burchell* (9) mutat rá, hogy bár *Dosztojevszkij* gyakran hatalmas összegeket nyert, sosem hagyta azonban abba a játékot addig, amíg mindent el nem veszített, „nem azért játszott hogy nyerjen, hanem hogy veszítsen, hogy büntesse önmagát”. (9, 204. old.)

²⁰ *Dosztojevszkij* második gyermek volt szülei hét gyermeke között, apja orvos volt, anyja, Maria mellett *Dosztojevszkijre* több „anya” is figyelt gyermekkorában, így egy parasztasszony, aki szoptatta, aki ezt követően – talán nem minden traumatizáló hatás nélkül – hirtelen eltűnt a csecsemő mellől, és Aljona Frolova, gondozónő, aki *Dosztojevszkij* húga, Varvara megszületése után került a családhoz. Aljona egy nagyon magas és extrémén kövér asszony volt, mondhatni az anyai sajátosságok „eltúlzott formája”, érdemes itt felhívni a figyelmet arra, hogy a *Bűn és bűnhődés*ben a gonosz és Raszkolnyikov által gyűlölt majd kegyetlenül meggyilkolt uzsorásasszonyt is Aljonának hívják. Apja féltékeny és bizonytalan ember volt, az anyja halálakor *Dosztojevszkij* 15 éves, a halált követően életrajzírói szerint „különös torok és mellkas gyengeség” jelentkezik nála, amelyet a nagy író pszichoanalitikus biográfusai az anyja inkorporációjaként megjelenő konverziós jelenségként értelmeznek (8). Anyja halála után apja bentlakásos iskolába küldi, apja egyre többet iszik, majd mikor a fiú 18 éves, az apát jobbágysága meggyilkolják. A középiskolás évek során az apa és fia közötti levelezés egyik központi témáját a pénz képezi, az apa nem hajlandó a fiú által elvárt mennyiségű pénzt küldeni, a büntudatkeltés és a másik vádolásának motívuma meghatározó ezen levelekben. Mérnöki akadémiára került, korai írásaival sikereket arat, megjelennek első regényei, mások mellett *A hasonmás*, amelyben valószínűleg epilepsziája kapcsán megélt autoszkopikus élményeit önti formába. Politikai nézetei miatt letartóztatják és halálra ítélik, azonban kegyelmet kap és négy évet börtönben tölt Szibériában. 30-as éveinek elején szabadul, majd megismerkedik élete első szerelmével Maria Dimitrijevnával, aki alkoholista férje mellett él, és aki anyjához hasonlóan tuberkulózisban szenved, amely majd hét évvel később a halálához vezet. Az alkoholista férj halála után *Dosztojevszkij* feleségül veszi Mariát – vegyük észre az analógiákat az író anyjával a név és a betegség azonosságában – azonban házasságuk viharos, feleségének hűtlensége miatt sok veszekedéssel terhes. 1860-tól külön költöznek, *Dosztojevszkij* visszatér Szentpétervárra, több kapcsolata is van, többek között a fiatal tehetséges írónővel, *Paulina Suszlovával*. Maria utolsó napjaiban *Dosztojevszkij* a felesége mellett van, a *Feljegyzések az egérlyukból* című kisregényen dolgozik, amely pályája fordulatának – amely a késői érett korszakot jelenti – első állomása.

érzete volt az a kiindulópont, amely a regény intenzivitását, a szeretet és gyűlölet határhelyzeteinek megrajzolását lehetővé tette. Ezzel párhuzamosan *Dosztojevszkij* úgy érezte, hogy a regény az újjászületés lehetőségét is hordozza számára, az írás túljuttatja a bűnön, az éhezés és az epilepsziás rosszullétek mindennapjain. Raszkolnyikov dühe, nagysággal kapcsolatos fantáziái és a szegénység mindennapjai *Dosztojevszkij* szubjektív valóságát artikulálta, ahogy a hideg fejvel gondolkodó Szvidrigajlov²¹ is az író hasonmásának tartható (8). A regény női szereplői és *Dosztojevszkij* kapcsolatai között szintén nem nehéz párhuzamokat találni, a tuberkulotikus Katyerina Marmeladov karakterében mintha az elvesztett feleség Maria jelenne meg, anyjával és testvérével kapcsolatos ambivalenciája a regénybeli nőalakok szélsőséges megformálásában érhetőek tetten, a főbérlő és lánya, a gonosz uzsorásnő és ártatlan rokona Lizaveta, Katyerina Marmeladov és a szinte szentként megjelenített – féltestvéreit az éhhaláltól a saját testével megmentő – prostitúcióra kényszerülő Szonya, akinek szinte krisztusi szeretete és elfogadása (gondoljunk a Lázár feltámasztásával kapcsolatos jelenetre) Raszkolnyikov „újjászületésének” segítője lesz, hasonlóan, mint Anna Grigorjevna, az író második felesége, akivel *Dosztojevszkij* kapcsolata a regény befejezésének szakaszában kezdődik. *Breger* (8) úgy látja, hogy a könyv megszületése tette lehetővé *Dosztojevszkij* „újjászületését”, egy új kapcsolat kialakításának lehetőségét. A művel az író meghaladja a düh, a büntudat és kilátástalanság érzetét, egyfajta átdolgozás jött létre, amely megnyitja az utat az író magára találása és a későbbi nagyregények megszületése felé.

A regény főhőse Raszkolnyikov, fiatal egyetemista, aki albérletében szegényen él, képtelen ellátni egyetemi feladatait, keveset vagy alig

eszik, kiszolgáltatottan várja özvegy anyja és lánytestvére segítségét és főbérlőjének támogatását, egy kevéske ételt, miközben egy terven gondolkodik, egy uzsorásnő megölésén, akihez a fiatal férfi utolsó értékeit hordja megalázóan alacsony összegekért cserébe. Raszkolnyikov a terv végrehajtására csak egy, az elithez tartozó embertípust tart alkalmasnak, magát is idesorolva, a bátorság és az akarat Napóleonejait, akik szemben az átlagemberekkel, felülemelkednek a törvényen és a morálon, képessé válva így a büntudat nélküli pusztításra. Az izoláció, a düh, a sorsával és jövőjével kapcsolatos félelem és a büntudat érzései uralják a főhőst, a büntudatot erősíti az uzsorásnő és a főbérlő is a fiatal férfiban, de még inkább anyja, aki a gyilkosság előtt írt levelében Raszkolnyikovot teszi közvetve felelőssé azért, hogy a fiú lánytestvére olyan házasság megkötését tervezi, amelyben mintegy eladja magát testvére anyagi támogatásának szükségessége miatt. A gyilkosság előtt jelenik meg a regényben Marmeladov alakja, egy alkoholista hivatalnok²², aki tuberkulózisban szenvedő és haldokló felesége és közös kisgyermekük utolsó kopejkáit issza el, azt a pénz, amit mostohalánya, Szonya hoz haza, aki a család életben tartása miatt utcai prostituálttá vált. Marmeladov Raszkolnyikov mazochizmusát jeleníti meg, nyíltan elismeri és vállalja gyengeségét és bűnösségét, lehetőség Raszkolnyikov számára nemcsak a kiszolgáltatottsággal, a szegénységgel de a bűnnel való identifikációra is. Az anya vádló levele után, amely büntudatot és dühöt kelt a főhősben, a városban bolyongva Raszkolnyikov fáradtan dől le a fűre, álmában – ahogy már láttuk – 7 éves gyermek, aki apjával egy kegyetlenül megkínzott ló haláltusáját látja és éli át. Ennek elemzésére egy következő részben még visszatérünk. Az anya levele és az agressziót felszabadító, megjelenítő lovas álom²³

²¹ Míg Raszkolnyikov kitalált alak, nem kötődik az író szibériai börtönéveihez, addig Szvidrigajlov figuráját egy szibériai rabtárs, Arisztov után formálta meg *Dosztojevszkij*. Arisztov jobbágyokkal, szolgákkal, nőkkal szembeni erőszakos cselekmények miatt töltötte büntetését (7).

²² A *Bűn és bűnhődés* egy korai tervezete szerint a regény címe eredetileg *Iszákosok* lett volna.

²³ Szekeres Adrienn – Bahtyint interpretálva – mutat rá, hogy Raszkolnyikov álmai magukon hordozzák a karnevál tematikájának sajátos jegyeit, és azok menippeáknak is tekinthetők. A menippeában, a „végső kérdések univerzális műfajában... az élet érvénytelenné teszi a köznapi életet... új világlátást biztosít az ál-

után visszatér a szobájába, magához vesz egy fejszét, majd belépve az uzsorásnő lakásába megöli az idős asszonyt²⁴. Közvetlenül a gyilkosság után hazaér az asszony vele élő rokona – az ártatlan és jószívű – Lizaveta, akivel Raszkolnyikov úgy végez, hogy a lány – szemben az életét kétségbeesetten menteni igyekvő uzsorásnővel – nem is védekezik. A gyilkosság után a főhőst pánik és undor lepi el, elmenekül minden értéket a helyszínen hagyva a lakásból, amellyel *Dosztojevszkij* a gyilkosságok nem racionális, hanem sokkal inkább tudattalan lélektani motivációjára tesz utalást. A bűn megtörtént a regényben, a korábbi büntudat tárgyat nyert, a regény hátralévő részében a bűnhődés folyamatát látjuk. A bűnhődés a gyilkosság után egy lázas zavartsággal veszi kezdetét, majd a következő napokban két ellentétes érzés uralja Raszkolnyikovot, a bevallás vágya és a rejtőzködés, a megmenekülés akarása a büntetés elől. Büszkeség és büntudat érzései örvénylenek a főhősben, akinek küzdelmét és újjászületés iránti vágyát *Dosztojevszkij* négy kapcsolat mentén bontja ki, ezek az anya, az ügyben nyomozó

Porfirij Petrovics, húga előző kapcsolata a cinikus Szvidrigajlov, valamint Szonya, aki Raszkolnyikov megmentője lesz.

Raszkolnyikov sosem gondol az anyjára, bár hetente kétszer is hall híreket felőle, helyette szimbolikus helyettesítők népesítik be fantáziáját és gondolkodását – a főbérlő asszony, az uzsorásnő, Katyerina Marmeladov, akiknek vádjai, büntudatot keltő gesztusai az anya által keltett büntudat megjelenítői, helyettesítői. A regény pszichoanalitikus értelmezői (8, 9, 42, 43, 50, 85) az anyaggyilkosság tudattalan vágyában látják a *Bűn és bűnhődés* főhőse tettének, a kettős gyilkosságnak a motivációs hátterét, a regény nőalakjai az anyához kapcsolódó ambivalencia elhárítása kapcsán létrejött hasítás, korszerűbben tekintve disszociáció rajzának illusztrációi²⁵. Porfirij, az ügyben nyomozó vizsgálóbíró egyfajta „pszichológus” a regényben, aki okos játékokkal, filozófiai diszkusszióval, konfrontációval majd támogató melléállással igyekszik Raszkolnyikov motivációi után menni, majd miután már meggyőződött a főhős bűnösségéről, bevallásra bírni őt. Porfirij ismeri

modó számára, arra ösztönözve őt, hogy... értelmezze és értékelje életét.” (74, 15. old.). Az ilyen típusú álmokat *Bahtyin* (2) poétikai elemzése alapján *Szekeres* (74) válságálmoknak nevezi.

²⁴ *Szekeres* (74) – *Maria Woodford* orosz nyelvű „Álomlátás Dosztojevszkij világában” című tanulmányát interpretálva – úgy látja, hogy a Dosztojevszkij hősök világlátását a valóság és az álom, az álom és a valóság egybecsúsítása, keveredése uralja. Ez érhető tetten abban is, hogy „a hős a tényleges élethelyzettel, a véres büntetettel való szembesüléskor az eseményeket hirtelen egy álomvilág részeként kezdi el szemlélni... Raszkolnyikov 'én'-je nemcsak hogy meghasad, de a kegyetlenül lesújtó gyilkos váratlanul a rémülettől mozdulatlanlanná merevedő áldozatok szerepét ölti magára.” (74, 23. old.). Az itt is felvillantott jelenség a későbbiekben a Szelf ellentmondásossága kapcsán még elemzésünk tárgya lesz.

²⁵ Figyelmeztetni kell, hogy a korai pszichoanalitikus értelmezések egyike az értelmezést az ödipális tematika keretei között tartani, érthető ez persze, hisz ezen elemzések korában még nem voltak ismertek vagy elterjedtek azok a klinikai és fejlődéslelektani tapasztalatok az anya–gyermek kapcsolat korai preödipális patológiájával és pszichopatológiai konzekvenciáival kapcsolatosan, amelyek a tárgykapcsolat-elméletek és a Szelf-pszichológia megjelenésével váltak elérhetővé. A *Bűn és bűnhődés* ödipális fókuszú értelmezései úgy véljük emiatt mutatják néhol a pszichológiai redukcionizmus jellegzetességeit, s csupán a pszichoszexuális teória keretei között mozogva ezért tűnnek néhol célt tévesztettnek. Az 1970-es évek közepén jelennek meg a preödipális traumatizációt előtérbe állító dolgozatok, elsősorban az egyesült államokbeli pszichoanalitikus művészetpszichológiai folyóirat, az *American Imago* hasábjain (43, 85). A korai anya–gyermek kapcsolatból származó frusztrációt állítja értelmezése központjába *Breger* (8) monográfiája is. Nem lehet dolgozatunk témája, de utalunk rá, hogy *Dosztojevszkij* életműve meghatározó élménye volt a fiatal *Szondi Lipó*nak, s 1911-ben *Szondi* kidolgozott egy elméletet, amely szerint az írók saját ösztöneiket, öröklött gén- és ösztönállományuk rejtett tartalmát vetítik bele műveik hőseibe, anélkül, hogy ennek tudatában lennének (38). Szondiánus értelmezését nyújtja a regénynek a *Thalassa* hasábjain *Gyöngyösiné Kiss Enikő* (38). Hasonlóan csak utalunk rá, hogy a hazai pszichoanalitikus szemléletű *Dosztojevszkij*-értelmezés említendő alakja az 1920-as évekből *N. Apáti Jolán* is (54).

Raszkolnyikovnak a bűnről írt cikkét, amelyben a fiatalember a különleges emberek (mint Napóleon) moráljáról és jogairól ír. A filozófiai szinten folytatott diskurzus során Porfirij az intellektualizáló grandiózus elhárítás lebontására, az azzal kapcsolatos konfrontációra tesz kísérletet. A beszélgetés elbizonytalanítja Raszkolnyikovot, büntudatot, segítség nélküliséget él át, amely a realitásérzék átmeneti elvesztését eredményezi, azt tapasztalja, hogy egy férfi követi az utcán – nagyon úgy tűnik egy disszociáció mentén kialakult hallucinátoros élményről lehet szó – aki többször is rászól „Gyilkos”. Szvidrigajlov – szemben Marmeladovval, aki Raszkolnyikov mazochisztikus személyiségrészét testesíti meg a regényben – a főhős szadisztikus személyiségrészének a megtestesítője²⁶, ahogy *Dosztojevszkij* írja a regényhez írt jegyzeteiben, „Szvidrigajlov tudja a titokzatos szörnyűséget magával kapcsolatosan, amit nem köt senkihez... görcsös és bestiális szükség ez, hogy széttépjen és öljön, hideg szenvedéllyel. Állat. Tigris” (21, 198. old.).²⁷ Szvidrigajlov a megtestesítője Raszkolnyikov különleges embereket felvázoló elméletének, a morál felett álló önmagát elfogadó bűnösnek (34). Szvidrigajlov poétikai értelemben vett hasonmás, aki azt képviseli, ami hiányzik a főhősből. Raszkolnyikov bár fiatal, jóképű férfi, semmilyen szexuális vagy sze-

relmi kapcsolatba nem kerül nővel²⁸, ezzel szemben Szvidrigajlov gátlások nélküli Don Juan, különös vonzalmat mutatva a fiatal lányok iránt. Mint minden Don Juan kontrollálja és kihasználja a nőket, ahogy őt használta ki anyja saját deprivációját, frusztrációit csökkentendő, a hazugság, a csábítás az anyától elszenvedett frusztráció eredménye, folytatása és visszaadása²⁹. *Breger* (8) értelmezésében a pedofil vágyak a szenvedő gyermekkel való azonosulás következményei, Szvidrigajlov öngyilkosság előtti álma jól demonstrálja ezt. Az álomban Szvidrigajlov egy ötéves lánnyal találkozik egy szálloda folyosóján, egy részeges anya elhanyagolt kislánya, aki sírva keresi anyját. A férfi a szobájába viszi, levetkőzteti, és a meleg ágyba fekteti, a kislány elalszik. Nemsokára azonban a lány felébred, ajkai forróak és tüzelnek, kinyitja a szemét és a provokatívan néz a mellette fekvő férfira. A kislány gúnyosan nevetni kezd, arca már nem egy kislányé, hanem egy francia prostituálté, aki kineveti és gúnyolja az idős férfit. Az álom értelme, hogy a férfi megmenti a kislányt az elhanyagoló anyától, szeretete mögött saját gyermeki elhanyagolt személyiségrésze húzódik, aki azonosulni képes a szenvedő gyermekkel, azonban az álom – *Dosztojevszkij* zseniális lélektani érzékét tanúsítva – nem a pedofil férfi, hanem a gyermek Szvidrigajlov alakjában itt

²⁶ *Bahtyin* jegyzi meg, hogy „Dosztojevszkij az egyes ember minden belső ellentmondásából két embert igyekszik csinálni, hogy ezzel dramatizálhassa az ellentmondást, és extenzíven bontakoztathassa ki.” (2, 41. old.)

²⁷ Bár Raszkolnyikov ellentmondásos Szelfjének szadisztikus és mazochisztikus aspektusait Szvidrigajlov és Marmeladov alakjaiban testesíti meg *Dosztojevszkij*, a szadisztikus gyilkosság aktusa mögött ott húzódik a tudattalan mazochizmus jelensége is, erre utal Szonya, amikor Raszkolnyikov beismerése után felsóhajtva arra mutat rá, hogy miként tette tönkre magát Raszkolnyikov, mikor meggyilkolta az uzorásnőt.

²⁸ Raszkolnyikov egyetlen, nővel való kapcsolata a regényben a főbélrlő nő tuberkulotikus lánya, akit részvétből és a kapcsolatból származó esetleges haszon (ingyen szállás, ellátás) reményében tervez feleségül venni, de a lányhoz szexuális vonzalom nem köti, hasonlóan, ahogy a Szonyával való későbbi kapcsolata sem hordoz semmilyen erotikus vagy szexuális aspektust. Raszkolnyikovnak a nőiségtől való félelmére, a regényhez írt naplójegyzetekben *Dosztojevszkij* az alábbi általános megállapítással utal „A szépségtől való félelem a gyengeség első jele” (21, 198. old.).

²⁹ Az elmúlt évtizedek hazai pszichoanalitikus szakirodalmában többen is foglalkoztak a donjuanizmus mélylélektanával (25, 26, 61, 84). *Erdélyi Ildikó* mutat rá, hogy „a don-juan típusú férfi a korai anya-gyerek kapcsolatban sérült...” (25, 52. old., kiemelés az eredetiben), valamint, hogy a Don Juan esetében „reménytelen szeretetkeresés jelenik meg az állandó partnercserében, a keresés azért reménytelen, mert a szeretet és gyűlölet integrációját nem képes, s már gyermekként anyjával kapcsolatban sem volt képes végrehajtani...” (25, 76. old.).

épp a „megrontandó kislány” képében jeleníti meg a férfi személyiségének sötét, negatív oldalát, mikor az álomban a kislány egy gúnyos, erőszakos, provokatív prostituálttá alakul át. A kislány/prostituált cinikus nevetése Szvidrigajlov cinikus amoralitását jeleníti meg, a regényben megoldásként csak a szuicídium marad. Szonya az egyetlen, aki megoldást jelent Raszkolnyikov belső harcára, akinek a segítségével a hasított, disszociált személyiségrészek integrációja megvalósul (8, 34). Szonya szinte szentként ábrázolt a regényben, lélektani olvasatban egy idealizált női figura Raszkolnyikov számára, a „rossz anya-részek” megtestesítőinek (uzsorásnő, Katyerina Marmeladov) az ellentéte. Szonya olvassa fel Raszkolnyikovnak Lázár feltámadásának bibliai történetét, amelynek szimbolikája³⁰ egyértelmű, a főhős itt valójában arra kéri a fiatal lányt, hogy vezesse vissza az élők világába, segítsen az újjászületésben. Raszkolnyikov először neki vallja be bűnét (a poétikai értelemben vett hasonmás Szvidrigajlov a szomszéd szobában a csukott ajtón keresztül végig hallja ezt), majd Szonya segíti hozzá, hogy nyilvánosan is elismerje bűnösségét. Szonya a szibériai fogságra ítélt főhős után megy és mellette van a fogság során, segít elfogadtatni a rabtársait elutasító és tőlük elhúzódó főhőst társaival.

„Szólni akartak, de nem tudtak, szemükből kibuggyant a könny. Sápadtak voltak mind a ketten és soványak, de a beteg, sápadt arcokon már ott ragyogott az új jövő, az új életre támadás hajnala. A szerelemben támadtak fel, mindkettejük szívében az élet kiapadhatatlan forrása fakadt a másik számára... Szonyára

gondolt, és arra, hogy mindig csak gyötörte, marcangolta a szívét... nem akart semmit tudatosan elgondolni, csak érzések feszültek benne. Az okoskodás helyét elfoglalta az élet, lelkében egy egészen új világnak kellett megépülnie.” (20, 558. old.)

Raszkolnyikov első álma és Nietzsche összeomlása – a szenvedő ló motívumának lélektana.

Erőszak – szenvedés – részvét: a jelenség

Hogyan viszonyul egymáshoz az erősek, a saját utat járó immoralisták „mindent szabad” filozófiája, Raszkolnyikov különleges emberekkel kapcsolatos nézetei, Nietzsche Emberfeletti Emberre vonatkozó filozófiája és a száanalom, a kegyelem és a részvét szükségé? Mire tanít minket a bűnhődés regénye és a torinói incidens?

Kiindulópontunk, hogy *Dosztojevszkij* szövegeinek szenvedélyes dialógusai, amelyek szembenálló karakterek között zajlanak, a keresztény hit, száanalom, részvét és a keresztényellenes kétség (Isten létezésének és jóságának megkérdőjelezése) ellentétét rajzolják meg (19)³¹. Raszkolnyikov bűnhődése, beismerése és Szonya segítségével történő újjászületése arról a törekvésről tanúskodik, hogy *Dosztojevszkij* kiállja a szkepticizmus és a hitetlenség kihívásainak próbáját. Ahogy megmutatjuk hamarosan, Nietzsche-nek a keresztény részvét elleni támadásai, amelyek a *Túl jön és rosszon* és a *Zarathustra* szöveghelyein azonosíthatóak, bizonyos helyeken önmagukban is, de a torinói incidens fényében – amely incidensre itt mint a gondolkodói életmű részére tekintünk – feltét-

³⁰ *Gibian* (36) tanulmánya elemzi a *Bűn és bűnhődés* szimbolikáját és rámutat, hogy a keresztény tradíció és a kereszténység előtti, pogány, népi gondolat és kifejezés fontos elemeit képezi a regény struktúrájának. *Gibian* dolgozata a víz, a növényzet, a Nap, a levegő, Lázár, Krisztus és a föld szimbolikáját elemzi részletesen.

³¹ Raszkolnyikov álmában:

„– No megdöglött! – hallik a tömegből.

– Mért nem vágatott?

– Az én lovam! – lármázik Mikolka. Úgy áll ott, kezében a feszítővassal, vérben forgó szemmel, mintha sajnálná, hogy nincs már kit ütni.

– No rajtad se fogott a keresztség – szidják többen is.” (20, 63. old.)

len ellentmondásosak. Ahogy *Nietzsche* művei és tragikus torinói búcsúja a Szelf ellentmondásos jellegét világítja meg, úgy a szembenálló karakterek dialógusain keresztül a polifónikus és dialogikus szerkesztéssel *Dosztojevszkij* különböző és gyakran ellentmondásos Szelf-részeinek (más kifejezésekkel introjektumainak, belső tárgyainak, Szelf-Másik sémáinak, szcenárióinak) artikulációja válik lehetségessé. Ahogy már láttuk, az író különös képessége volt, hogy regényeiben lehetővé tegye egy-egy „Szelf belső rész” szabad játékát, *Bahtyin* megfogalmazásában szabad emberekként, akik alkotójuk mellett sorakoznak fel (2). A dolgozatunk fókuszába helyezett szenvedő ló motívum, az erő, a szenvedés és a részvét viszonyát, és ezen jelenségeket – tézisünk szerint – a sokarcú és ellentmondásos Szelfnek mint következményeit igyekszik felmutatni. A megkínzott ló motívumával kapcsolatban két élettörténeti adalék (19) segíthet tárgyunk megvilágításában és a tisztábban látásban.

1837 májusában *Dosztojevszkijt* és testvérét apjuk Szentpétervárra vitte, hogy megkezdjék mérnöki tanulmányaikat. Az út során *Dosztojevszkij* tanúja volt egy jelenetnek, amelyet 25 évvel később, a *Bűn és bűnhődés*hez írt jegyzetekben, mint „Az első személyes sebem, a ló, a futár” (21, 64. old.) címmel jegyez fel. Az emlék szerint egy kormányzati futár felugrott a lovas kocsira, amit egy fiatal kocsis hajtott, és ütni kezdte a kocsist, aki pedig ennek hatására ostromozni kezdte a lovakat. *Dosztojevszkij* megigézve nézte a párhuzamos ütleget, amíg a kocsi el nem tűnt. Ahogy írja sosem felejtette el ezt „az undorító jelenetet”, amely számára a szenvedés emblémájává vált, s amely „grafikusan ábrázolta a kapcsolatot az ok és a hatás között” (22, 328–329. old.). *Dosztojevszkij* emlékezetében intenzíven megmaradt ez a kép, rávilágítva a későbbi nagy író azon sajátosságára, hogy szinte magába szívjon jeleneteket és szereplőket, a visszaemlékezés azt sugallja, hogy ő a futár, a lovas és a ló, ahogy – mint majd látni fogjuk – Raszkolnyikov álomban is a főhős többszörös azonosulása figyelhető meg (8, 85). Sok évvel később ez a kamaszkori emlék – amely, emlékezzünk csak rá, nem sokkal anyja halála

utáni történés – jelenik meg átalakítva Raszkolnyikov első regénybeli, ún. lovas álmában. A személyes emlék jelentőségére utal a regényben az álom előtti bekezdés:

„...álmaink sokszor hihetetlenül plasztikusak, élesek és rendkívül hasonlatosak a valósághoz. Lehetetlen képek villannak fel néha, de ugyanakkor a körülmények és a történés egész folyamata annyira valószerű, olyan sok apró, váratlan, de művészileg tökéletesen odaillő részlet egészíti ki őket, hogy ébren ki nem gondolhatta volna az álmodó...” (20, 58. old.)

Az álomban a lóhoz szaladó kisfiú rajza, aki önkívületben csókolgatja a halott ló fejét, ahogy látható, nemcsak poétikai funkciót tölt be, de személyes meghatározottságú is, azonban ez az összefüggés csak évekkel később válik világossá, amikor az író 1873 és 1876 közötti naplójegyzetei rögzítik az emléket. A személyes emlék mellett Raszkolnyikov álmának kidolgozásában *Dosztojevszkijre* hatott *Nyekraszov* Az időjárásról című költeménye is, amely intertextuális összefüggést Szekeres részletesen elemzi disszertációjában (Szekeres, 2008). A szenvedő ló motívuma visszatér a *Karamazov testvérek*ben is, Ivan Karamazov az emberi brutalitás háttartalanságára nemcsak a gyermekek kínszája, de a lovakat kegyetlenül kízó kocsisok említésével is utal.

1888 májusából fennmaradt egy *Nietzsche* levél (19), amelyet *Reinhard Von Seydlitz*nek küldött, amiben egy álmát írja le, amelyről „Diderot mint 'érzelgős moralitásról' írt volna. Téli tájkép. Egy idős fuvaros, végletes és brutális cinizmusának kifejezéseként, amely keményebb mint az őt körülvevő tél, a lova oldalára ürit, így könnyítve magán. A ló, a szegény kihasznált teremtmény, hálásan néz vissza rá.” (32, 118. old.). A hónapokkal későbbi híres incidens analóg ezzel a képpel, és mindkét momentum emlékeztet Raszkolnyikov álombeli részvételére a brutálisan megkínzott ló iránt. A torinói incidens után *Nietzsche* levelek sorozatát írja ismerőseinek, amelyeket Dionüszosz, a Megfeszített, „Dionüszosz a Megfeszített” és „Dionüszosz a Megfeszítetttel szemben” aláírta-

sokkal küldött el (78, 79), míg egy helyen azon elmélkedik, hogy „inkább lettem volna bázeli professzor, mint Isten” (32, 141–144. old.). Két évvel később 1892. szeptember 26-án, anyja arról számol be *Nietzsche* barátjának, *Overbeck*-nek, hogy a filozófus gyermekesen viselkedik, és azt ismételteti „Nem szeretem a lovakat” (idézi 19, 50. old., 40, 344. old.). Vessük ezt össze nemcsak a torinói incidenssel, hanem azal is, hogy *Nietzsche* fiatal korában a katonaságnál nagyon szeretett lovagolni, „nagyon elégedett volt, ha meglovagolta szép lovát” (idézi 19, 50. old., 40, 90. old.), valamint a jól ismert fényképpel, amelyen *Nietzsche* és *Ree* mint lovak vannak befogva egy kocsi elé, s *Lou Salome* ostorral a kezében pózol mögöttük, szorosan fogva gyeplőt.

Dosztojevszkij/Raszkolnyikov és *Nietzsche* sorsa összhangban van a szenvedésre adott reakció vonatkozásában, ezért fontos a torinói incidens, és vegyük észre a párhuzamot a különleges emberek morálfelettségét hirdető, majd bűnhődő és újjászülető *Raszkolnyikov* és az életművet a torinói búcsúval lezáró *Nietzsche* sorsa között. *Dosztojevszkij* a részvét momentumát a vallásos hitből eredezteti (19), az álombeli gyermek *Raszkolnyikov* részvéte és a regény végén Szonya krisztusi elfogadása és részvéte analóg, *Dosztojevszkij* hitt a szenvedés regeneratív erejében (4, 5, 83). Az álombeli gyermek *Raszkolnyikov* keresztény hite megjelenik az álom leírásában is, majd az álom a hit házából a szenvedés, a brutalitás otthonához vezet olvasót.

„A temető közepén zöldkupolás kőtemplom áll, ők hárman – apjával, anyjával – minden évben kétszer elmentek a templomba, mikor gyászmisét mondtak ott a nagyanyjáért, aki már régen meghalt, ő sohase látta... Szerette ezt a templomot... a majd minden keret nélkül lógó régi-régi szentképeket... Nagymama

kőtáblás sírja mellett volt egy kicsi hant, az ő kisöccsének a sírja, aki hathónapos korában meghalt... És most álmában ezt látja: apjával megy az úton a temető felé, éppen a kocsmá előtt vannak, ő erősen fogja apja kezét, és ijedten nézi a kocsmát.” (20, 59. old.).

Dosztojevszkij attitűdje és a még tudatos – a torinói epizód előtti – *Nietzsche* részvéttel és szánalommal kapcsolatos nézetei között számos különbség tárható fel, azonban ahogy majd látjuk, egyes helyeken hasonlóságok is azonosíthatóak (19). Tekintsük át *Nietzsche* néhány szövegrészletét ezzel kapcsolatosan! A *Túl jön és rosszon* című könyvében *Nietzsche* (56) mellett érvel, hogy a szimpátia és a részvét megvetendő, mert felkeltik a vágyat a szenvedés csökkentésére³², ahogy a kereszténység is, amely meg kívánja szabadítani a világot a szenvedéstől. *Nietzsche* szerint a kereszténység elsovasztja az embert, a filozófus elutasítja a szociális nehézségek kapcsán érzett részvétet. *Nietzsche* arra figyelmezteti olvasóit, hogy megvan az esélye a „részvétbe való belefulladásnak”.

„Minél inkább fordul egy pszichológus... a válogatottabb esetek és emberek felé, annál inkább nő a veszélye, hogy belefussad a részvétbe: keménységre és derűre *szorul*, inkább mint bárki más. A magasabb rendű ember, az idegenebb fajtájú lélek romlása, tönkremenetele ugyanis szabály: rettenetes folyton szembesülni az ilyen szabállyal... a részvét rendszerint csalódik az erejében, a nő szeretné hinni, hogy a szeretet *mindenre* képes – tulajdonképpen nincs is más hite. Ő, a szívét tudással ismerő, látja, milyen szegény, ostoba, gyámoltalan, arcátlan, félreértő, hamarabb romboló, mintsem megmentő a legjava, legmélyebb szeretet is!” (56, 134–135. old., kiemelés az eredetiben)

³² Chamberlain (11) értelmezése szerint Dionüszosz világában ismeretlen a részvét, amely mögött nem a szeretet hiánya húzódik, hanem épp ellenkezőleg, a részvét hiánya az egyetlen mód, hogy a „másikat velünk egyenlőnek és teljes értékű személynek” (11,104 pp.) tekinthessük, kiiktatva így a másik feletti uralkodást és annak manipulálását.

A könyv 269. fejezetének egy szakasza Krisztussal kapcsolatos, miután ostorozza a keresztény szeretetideált, a szöveg utolsó két mondatában váratlanul megjelenít egy ambivalenciát is, amikor a fájdalomra és annak szükségszerű elfogadására, átélésére kérdez rá.

„Könnyen lehet, hogy Jézus életének szentmésze és jelmeze mögött a *szeretetről való tudás* mártíriumának egyik legfájdalmasabb esete rejtőzik: a legártatlanabb és legvágyóbb szív mártíriuma, akinek semmi ember-szeretet nem volt elég, aki szeretést és viszont-szeretést, s kívülre semmi mást nem *követelt*, kőkeményen, tébolyultan, félelmes kitörésekkel azok ellen, akik szeretetüket megtagadták tőle, egy szegény szeretettel jól nem lakott és jól-lakathatatlanak a története, akinek a pokolt kellett kitalálnia, hogy oda küldhesse azokat, akik nem *akarták* szeretni – s aki végül, az emberi szeretetről tudóvá váltan, egy olyan isten kitalálására kényszerült, aki egészen szeretet, egészen szeretni-*tudás* – aki az ember-szereteten megkönyörül, hisz oly szegényes, oly tudatlan! Aki így érez, aki a szeretetről így tud – a halált *keresi*. De miért adnánk át magunkat ilyen fájdalmas dolgoknak? Hacsak nem kell hogy ezt tegyük.” (56, 135–136. old., kiemelés az eredetiben)

Hasonlóan ostorozza a részvétet *Nietzsche Így szólott Zarathustra* című könyvének második részében először Zarathustra is.

„Ó, ugyan voltak-e a világnak nagyobb balgaságai, mint amiket a részvét-teliek követtek el? És ugyan mi okozott több szenvedést e világon, mint a részvét-teliek balgaságai? Jaj a szeretőknek, ha nincs magaslatuk, mely túl emelné őket részvétükön! Így szólott hozzám

egykor az ördög: „Megvan a maga pokla Istennek is – az emberszeretete. Nemrégiben pedig azt mondta nékem: Isten halott, belehalt a részvétbe az ember iránt. Óva intlek hát benneteket a részvéttől: súlyos felleget tornyosít még az ember fölél!” (59, 111. old.)

Hogy a – részvéttel teljes torinói incidens előtti – még tudatos nietzschei Szelf ellentmondásosságára épp az erő és a részvét kapcsán rámutathassunk, nézzük meg az *Így szólott Zarathustra* negyedik, utolsó fejezetét is, ahol a részvéttel kapcsolatosan a *Túl jön és rosszon* részletekkel és a korábban idézett Zarathustra szövegekkel igencsak ellentétes részekre bukkanunk. A részvét rajza így egyre ellentmondásosabbá válik, *Nietzsche* Isten halála után mintha maga kezdene Istenné válni.

„Ne legyen inkább semmi isten, csináljunk magunknak saját szakállunkra sorsot, szegődjünk bolondnak, vagy legyünk istenné saját magunk” (59, 311. old.)

Zarathustra a könyv negyedik részében a *Legocsmányabb emberrel* – akit poétikai értelemben hasonmásának tarthatunk – találkozva furcsa kijelentések tesz, felmutatja azt az ellentmondást, amely a nietzschei Szelf sokértelműségét, folyamatosan elmozduló jellegét reprezentálja.

„Bölcsnek képzeled magad, te büszke Zarathustra! Fejtsd hát meg a talányt, te kemény diótörő – a talányt, mely én magam vagyok! Szólj hát: ki vagyok én?

– E szavak hallatára pedig – mit gondoltok, Zarathustra lelkével mi történt vajon? *Részvét töltötte el*, és lerogyott nagy hirtelen...” (59, 314. old., kiemelés az eredetiben).³³

³³ A részvét – korábbiakban látott – elítélésével ellenkező, itt azt elfogadó megjelenítése mögött *Thomas Mann* sejtését követve *Chamberlain* (11) *Dosztojevszkij* esetleges hatását veti fel, amely azért igen különös a nagy német író és az angolszász Nietzsche-kutató részéről, mert a történeti kutatások szerint 1886 szeptembere előtt *Nietzsche* biztosan nem „találkozott Dosztojevszkij nevével” (16, 120. old.). Magyarázhatja ezt az ellentmondást az a feltételezés, hogy „1882-ben Nietzsche Lou Salomével beszélhetett a *Bűn és bűnhődés*-ről... amelyet a későbbiekben 'elfelejtett'” (11, 233. old.). Ezt az utóbbi feltételezést valószínűsíti *Lavrin* (49)

Messze vagyunk még a torinói színvallástól, de ha pontosan és alaposan olvassuk *Nietzschét* látható, hogy az egyszerűnek tűnő, kegyetlen maszk mögött a Szelf ellentmondásos, sokrétű, néhol részvéttel teljes jellege kevesebb szöveghelyen de utolérhető, hasonlóan, ahogy a bűnhődést és a bevallást áhító, majd újjászülető gyilkos, Raszkolnyikov esetében is.

Erőszak – szenvedés – részvét: a mögöttes

Raszkolnyikov saját értelmezése szerint, a lovas álomban ő a lovat agyonverő Mikolka, az álom megfesti tervét, amely az idős és haszontalan (ezeket ordítja Mikolka is álomban a ló kapcsán) uzsorásasszony megölésére irányul. Mikolka alakjában a nyers, brutális erőszak jelenik meg, az álom lebontja az intellektualizáló igazolásokat, amelyek a különleges, felsőbbrendű emberek morálfelettségére vonatkoztak a főhős éber állapotában, a bűnről írt cikkben, a gyilkos terv morálfilozófiai hátterének megformálásában. Az álom különböző szereplői és az álomban megjelenő affektusok Raszkolnyikov ellentmondásos személyiségének³⁴ különböző oldalait is felmutatják (8, 86). Raszkolnyikov nemcsak a dühös támadó Mikolka, de az ártatlan gyermek is, aki ebben a szerepben nem gyűlöli (mint Mikolka alakjában), hanem rajongva szereti az anyát, s aki döbbenet nézi végig a brutális jelenetet, de az álmodó egyben az áldozat, a megvert és megölt ló is. A regényben számos

helyen érhető tetten Raszkolnyikov azonosulása a kiszolgáltatott szenvedőkkel, az élet igazságtalansága dühének egyik központi motivációja. Az álombeli közömbös – a tragikus esemény által érzelmileg meg nem érintett – apa is Raszkolnyikov személyiségének egy aspektusa, valamennyi álombeli szereplő a főhős személyiségének egy oldala (85), ahogy így van ez valamennyiünk álmaiban, azonban Raszkolnyikov esetében a személyiségrészek elidegenedettek egymástól, disszociáltak (34, 86). *Wasiolek* (85) úgy látja, hogy a lovas álomban az áldozattá tevők és az áldozatok – Mikolka és a ló alakjában – egyfajta körkörös azonosulási láncot alkotnak, Raszkolnyikov, az uzsorásnő, az anya, a lánytestvér Dunya, Marmeladov³⁵ egyszerre agresszorok és az erőszakot elszenvedők. Ezt látjuk a gyilkossággal kapcsolatosan is, amikor a tett után Raszkolnyikov hasonló rettenettel tekint magára és tettére, mint ahogy az álombeli kislány szemléli az erőszakot. A tervvel kapcsolatosan közömbös (álombeli apai) Szelf-része nem érzékeli, hogy az asszony meggyilkolása miként fogja érinteni életét és személyiségét³⁶. *Wilson* (86) mutat rá és elemzi, hogy Raszkolnyikov álombeli Szelf-részei hogyan jelennek meg a Porfirijel kapcsolatos három kihallgatás során. Az első kihallgatáson Raszkolnyikov az álombeli apa „nem a mi dolgunk” pozícióját veszi fel, a második meghallgatáskor a főhősben Mikolkához hasonlatos gyilkos indulatok támadnak a vizsgálóbíró iránt, míg a harmadik interjú kapcsán Porfirij atyai attitűdje előcsalogatja a meg-

is, aki utal rá, hogy *Lou Salome* mutatta meg – hasonlóan *Nietzschéhez* – *Rilkének* is az orosz irodalomnak a költő által nem ismert aspektusait.

³⁴ Raszkolnyikov személyiségének ellentmondásossága látható – ahogy erre *Kiremidjain* (43) rámutat – a gyilkosság megítélésével kapcsolatosan is. Egyrészt a főhős bűnnek tartja a gyilkosságot, amelyet be kell vallania és amelyért vállalnia kell a felelősséget, másrészt még a Szonya hatására történő beismerés előtt közvetlenül is, egyes szöveghelyeken elutasítja a bűn beismerését, s arról csupán mint hibáról beszél.

³⁵ A Raszkolnyikov és Marmeladov személye közötti rejtett összefüggést sugallja *Dosztojevszkij* talán azzal is, hogy a részeg Marmeladovot egy kocsi húzó ló tapossa halálra.

³⁶ A Szelf ellentmondásosságát ismeri fel *Szekeres* is, amikor úgy fogalmaz, hogy „a lovas álomban szereplő Mikolka, parasztló, kislány, édesapa, valamint a tömeg (legények, öregember, a gyermek Raszkolnyikovot megfogó asszony), de még az emlékképekben megjelenő édesanyja is a főhős világlátásának különböző 'szeleteit' képviselik. Ezáltal a lovas álom az álmodót értelmező, a gyilkosság gondolatát hol elfogadó, hol elutasító Raszkolnyikov meghasonlottságát a különféle énalakváltozatokban többszörösen leképezi, a hős így újra és újra megütközik önmagával.” (74, 65. old.)

riadt kisfiút, aki közel van ahhoz, hogy képtelen legyen rejtegetni tovább bűnét³⁷.

A lovas álom pszichoanalitikus interpretációi között jórészt konszenzus található abban a vonatkozásban, hogy a szenvedő és elpusztított ló az anya és/vagy a lánytestvér szimbólumaként értelmezendő, nőként aki a regénybeli anya-helyettesítők (uzsorásasszony, főbérlőnő, Szonya, Katyerina Marmeladov) jelképes megjelenítője (8, 36, 43, 48, 50, 85). Lower (50) kiemeli, hogy az álombeli brutális verés tudattalan szado-mazochisztikus fantáziákat idéz, a gyermek elképzelését a szülők közösüléséről, ősjelenet-fantázia. A lovas álomban Raszkolnyikov valamennyi családtagja valamilyen formában megjelenik (a nagymama és halott öccse csak itt az álomban), egyedül a lánytestvér Dunya nem, amely a szerző értelmezése szerint arra utal, Dunya nagyon is ott van az álomban, a megvert, „megerőszakolt” ló valójában a főhős testvérenek szimbóluma. Egyes freudiánus interpretációk arra is figyelmeztetnek, hogy az álombeli kisfiú részvéte, szájalma a haldokló ló iránt defenzív azonosulás, valamint libidinális impulzusok következménye, így értelmezik a jelenetet, amikor Raszkolnyikov megcsókolja a ló száját és szemét (50, 73). A közbeavatkozásra képtelen, közömbös álombeli apakép mögött elégtelen apai internalizációs mechanizmusokat és Felettes-Én kialakulást jelölnek meg. Steffen (73) felfogásában a ló szemének ütlegetése kasztrációs szorongással kapcsolatos fantáziaanyag mobilizálódására utal.

Edith Steffen (73) tesz kísérletet dolgozatában a torinói incidens ödipális fókuszú értelmezésére is. Felhívja a figyelmet az apját korán elvesztő *Nietzsche* esetében az anyával és a femininitással való meghatározó azonosulásra, amely a későbbiekben reakcióképzés következtében az anyával kapcsolatos indulatokban lesz érzékelhető. Az apával kapcsolatosan *Wolfenstein*-hez (87) kapcsolódva melankolikus identifikációról beszél, amely legnyilvánvalóbbá akkor vált, amikor *Nietzsche* elérte azt a kort, amikor

apja meghalt, s amely azonosulásnak meglátása szerint konverziós tünetképző szerepe is volt. *Nietzsche* 1858-ban, még csupán 13 évesen papírra vetett egy önéletrajzot, „Aus Meinem Leben” „Kifelé az életből” címmel (idézi „Out of My Life” címmel [1], az itt közölt részeket az ő angol fordításukból fordítottam magyarra – *TT.*). Ez a korai írás izgalmas adalékokat szolgáltat a későbbi filozófus apjával kapcsolatos emlékeihez, érzéseihez (78–80), és összefüggés található a fiatal fiú tónusa és a vallásos neveltetés között, amelyben *Nietzsche* felnőtt. Az apa *Ludwig Nietzsche* protestáns lelkész, anyja és a család többi nőtagja szigorú vallásos atmoszférában éltek (40, 68). Vannak értelmezők, akik a *nietzschei* életmű tónusa és a lelkész apától introjektált hang között úgy látnak összefüggést, hogy a kései *Nietzsche* hangja az apai tónus egyfajta direkt lenyomata, és valójában nem is sokkal több annál (51). Differenciáltabban látja ezt *Arnold és Atwood* (1), amikor a korai önéletrajz stílusát és az Így szólott Zarathustra tónusát összevetve úgy fogalmazzák, hogy míg a prédikatori hang a korai, gyermekkori írásban rejtett és fojtott, addig az érett filozófusnál az – az írás körkörösségében és szövevényességében – már hatalmas költői erővel, s a kontrollt bátran elengedve zuhan elő. Zarathustra a vándorló próféta parabolikus történetében és 4 könyvében, az akarat, a test és az erő hirdetése történik, a Szent Ember (Zarathustra) és a lelkész apa analógiája hasonlóan plasztikus, ahogy a korai önéletrajz prédikatori tónusa és az Így szólott Zarathustra költészete között is analógiát láthatunk (78, 79). A korai írásban több helyen olvashatunk mély érzelemmel megírt részeket *Nietzsche* apjáról.

„Apám ennek a városnak a lelkésze volt, s felélős volt a szomszédos városokért Michlizért és Bothfieldért is. Ő jelenítette meg a városi lelképásztor tökéletes képét. Az elme és a temperamentum vonatkozásában kiemelkedő ember volt, egy Keresztyény valamennyi jó tulajdonságával bírt, nyugodt, egyszerű és bol-

³⁷ *Mihail Bahtyin* a polifonikus és monologikus művészi gondolkodás és pozíciók kapcsán jegyzi meg, hogy „Porfirij és Raszkolnyikov mindhárom találkozása hamísítatlan, nagyszerű polifón dialógus.” (2, 80. old.)

dog életet élt, mindenki tisztelte őt... szépen zongorázott, főként a szabad improvizációnak volt a mestere. (*Nietzsche*, Aus Meinem Leben, 1858, 8–9. old., idézi angolul [1], 658–659. old.).

256

Egy nagyvonalú és másokért élő úr képe ez, érezzük a hatalmat, amit a fiatal fiú az apa képeére vetít, az apa képe idealizált. 1848 őszén azonban *Nietzsche* apja megbetegszik, betegsége az akkori leírás szerint „az agy elpuhulása” (40)³⁸ volt. Az apa elveszíti a látását.

„az örök sötétség volt, amit el kellett viselnie a hátralevő szenvedései során... július 26-án mély álomba zuhant, és csak néha tért magához. Utolsó szavai ezek voltak: „Franzchen-gyere–anya–hallgass–hallgass–oh istenem”. Csendesen halt meg 1849. július 27-én... bár még fiatal voltam és tapasztalatlan, volt már fogalmam a halálról, a gondolat, hogy a szeretett apától elváltam örökre mélyen érintett és keserűen sírtam... apátlan árva lettem, a legdrágább anyám pedig özvegy.” (*Nietzsche*, Aus Meinem Leben, 1858, 11–12. old., idézi angolul [1], 658. old., – kiemelés tőlem, TT.).

A korai önéletrajz szerint gyakran képzelte maga elé apja alakját annak halála után, míg az augusztus 2-i temetésről különös és fájdalmas hangon ír.

„egy órakor a ceremónia elkezdődött a harangok zúgásával...ezek a szomorú hangok sosem tűnnek el a fülemből, sosem felejttem a sötét... dal dallamát „Jézus, én bizadalmam” ... az üres és buta szavak visszhangzottak és ő a *mi atyánk* örökre elment... A föld elvesztett egy hívő lelket, a menny nyert egy figyelő lelket” (*Nietzsche*, Aus Meinem Leben, 1858, 11–12. old., idézi angolul [1], 659. old., – kiemelés tőlem, TT.).

Kísérteties és misztikus a temetés leírása, a harangok, a visszhangzó szavak, a „mi atyánk” megfogalmazás „az én apám” helyett, különös, szinte álomszerűvé teszik a leírást. Hasonló érzelmi tónust idéz *Nietzsche* egy álma ebből az időszakból.

„Azt álmodtam, hogy ugyanazt az orgonaszót hallom, mint a temetésen. Ahogy ennek okát kerestem, hirtelen egy sír megnyílt és apám a halotti lepelben kimászik belőle. Berohan a templomba és egy kis idő múlva egy kisgyerekekkel a karjaiban tér vissza. A sír megnyílik, ő belép és a sír teteje visszazáródik. Hirtelen az orgona dübörgő hangja megszűnik és felébredek.” (*Nietzsche*, Aus Meinem Leben, 1858, 12. old., idézi angolul [1], 659. old.).

Míg a temetésről szóló leíró rész az apát mint idealizált jót láttatja, akivel a menny nyert egy figyelő lelket, az álom már mint fenyegető démonit is megfesti, egy másvilágit, aki elrabolja a kisgyermeket az élettől. Figyeljük meg az időbeli körkörösséget is, a múlt, a halott apa eljön a jövőért, a gyermekért, a sírból visszatérő apa a bölcsőt éppen elhagyó gyermeket a sírba viszi, amivel az élet linearitását egyfajta gyűrűvé hajlíttja *Nietzsche* álma (78, 79).

Steffen (73) úgy spekulál, hogy *Nietzsche* esetében megfordult az ödipális konszolidáció, nem az apa internalizációja történt meg a fiú által, hanem az Emberfeletti Ember fogalmában a fiút internalizálta az apa. Elméletével *Nietzsche* nemcsak saját apjává, de apjának apjává is vált. Több mint 100 éve hasonlóan látta ezt *Lou Salome* is, aki – az első monográfiában, amely a filozófiai irodalomban Nietzsche-ről született – amellet érvel, hogy „Isten halálának” bejelentése után, Nietzsche apjává válik az istenszerű Zarathustrának, így az Emberfeletti Nietzsche, egy új Isten megalkotása történik meg” (69).

³⁸ *Nietzsche* apjának és a nagy filozófusnak a betegségei közötti esetleges összefüggéseket a korábban már idézett egyik munkámban tekintetem át (81).

A Szelf ellentmondásossága – a nietzschei megközelítés³⁹

Ahogy az eddigiekből is látható volt, *Nietzsche* – és ahogy láttatni igyekeztünk *Dosztojevszkij*⁴⁰ számára is – senki sem egy dolog, az esszenciális, azaz egységes Szelf mint olyan nem létezik (53), „a Zarathustrától gyakran ismétlődik írásaiban az a gondolat, hogy az individuum annál erősebb és gazdagabb, minél több belső ellentmondást el tud viselni” (16, 17. old.). A „Szelf-érzet” *Heinz Kohut* számára oly fontos fogalmát, mint illúziót, mítoszt vagy előítéletet tekintette volna (13). *Nietzsche* a világot mint fragmentált élte és így is viszonyult hozzá, amely gondolkodásának, fogalmainak többértelműségében, sokértelműségében vagyis szabadságában és – legnagyobb titkában (18, 43. old.) – a játékos felelőtlenségében testesült meg.⁴¹ Ahogy *Kohut* (44) írja, a modern művész hírnök, a kultúra

fragmentációjának a hírnöke. *Nietzsche* költői prózája pontosan testesítette az európai civilizáció azon bomlását, amely az I. világháborúval vette kezdetét. *Nietzsche* szerint „minden, ami mély, szívesen ölt maszkot” (56, 36. old.), az ember maszkokat visel az űrt leplezendő, filozófusunk szerint a Szelf egysége, magja nem létezik, létezése a sokrétűség és az ellentmondásosság (13). A Szelf aktív és reaktív tetteink multiplicitása, afirmáció és negáció erőterében „elég sok eset adódik, amikor tetteink tarkák” (55, 318. old.). *Nietzsche* határozottan érvel amellett, hogy a Szelf egységét, önmagunkat úgy kell létrehozunk, valahogy úgy kell megalkotnunk, mint egy műalkotást⁴².

Erőszak, szenvedés, halál, közömbösség és részvét történéseit kerestük ebben az írásban, s azokat az ellentmondások örvényében folyamatosan alakuló és változó, szétdobott dionüszoszi Szelf perspektívájából⁴³ igyekeztünk megér-

³⁹ A Szelf pszichológiai vázlatairól *Nietzsche* életművében részletesen írok egy 2007-es monográfiámban, és egy 2010-ben megjelent dolgozatomban (78, 79)

⁴⁰ *Bahtyin* megfogalmazásában: „Az ember soha nem azonos önmagával... *Dosztojevszkij* művészi koncepciója szerint a személyiség legigazibb élete azokon a pontokon folyik, ahol az ember elveszti önmagával való azonosságát...” (2, 77. old.)

⁴¹ *Gilles Deleuze* – aki monográfiájában legalábbis ismereteink szerint talán legmélyrehatóbban elemzi *Nietzsche* morálfilozófiáját – mutat rá, hogy a „felelőtlenség *Nietzsche* legnemesebb és legszebb titka. A kereszténységhez képest a görögök gyerekek. Az, ahogyan leértékelik a létezést, a „nihilizmusuk” meg sem közelíti a keresztényi tökélyt. Bűnösnek ítélik a létezést, de nem eszelték még ki azt a refinériát, melynek segítségével vétkesnek és felelősnek is ítélfelhető. Amikor a görögök úgy beszélnek a létezésről, mint ami bűnös és „hübriszes”, azt gondolják, hogy az istenek tették örültté az embereket: a létezés bűnös, *de az istenek viselik érte a felelősséget*. Ez a nagy különbség a büntett görög értelmezése és a bűn keresztényi értelmezése közt.” (18, 43. old. – kiemelés eredetiben.)

⁴² „A fajokat össze-vissza hányó bomlás-kor embere, aki ilyenként hordozza sokrétű eredetének örökségét, azaz ellentétes, s gyakran nem is csupán ellentétes ösztönöket és mértékeket, melyek viaskodnak egymással és ritkán hagynak egymásnak nyugtot – a kései kultúrák és megtört fények e gyermeke átlagában meglehetősen gyenge ember lesz: legalapvetőbb vágyakozása arra irányul, hogy az a háború, ami nem más, mint *ő maga* (kiemelés az eredetiben – *TT.*), egyszer véget érjen, a boldogság úgy jelenik meg számára, valamilyen megnyugtató (például epikureus vagy keresztény) orvoslással és gondolkodásmóddal... – *Ha azonban az ellentét és a háború az efféle természetű emberben úgy hat, mint még eggyel több életinger és életgyönyör* (kiemelés tőlem – *TT.*), s ha másfelől hatalmas és engesztelhetetlen ösztöneihez hozzáöröklődött és ránevelődött a magával szembeni hadviselés igazi mestertudása és kifinomultsága, *tehát az önmagánuralkodás és önmaga-eszén-túljárás: akkor jönnek létre azok a varázslatos Felfoghatatlanok és Kitalálhatatlanok* (kiemelés tőlem – *TT.*), azok a győzelemre és csábításra teremt talányemberek, melyeknek legszebb kifejeződése *Alkibiadész és Caesar*... a művészek közt pedig talán *Leonardo da Vinci*...” (56, 76. old.)

⁴³ „A dionüszoszi Szelf ellentmondásosságában és szétdobottságában a plurális, centrum nélküli, fragmentált, de hangsúlyosan afirmatív Szelf képe (hatalom akarása) és a nietzschei lételmélet (örök visszatérés) látszik... csírázni... A dionüszoszi Szelf nem rendelkezik kohézióval, folyamatos és kaotikus mozgás, ahol ellentmondásait hordja ki, ellentétébe fordul, kifordul tengelyéből. Tatár jól summáz mikor úgy fogalmaz, hogy „a nietzschei állítás szerint valójában nincsenek dolgok, nincsenek szubsztanciák, nincsen létező:

teni. *Dosztojevszkij* élete, bukott és újjászülető hősei⁴⁴, *Nietzsche* művei és tragikus összeomlása, az életmű részeként értelmezett torinói incidens és Raszkolnyikov lovas álmának kísérteties hasonlósága, a szorongató epizódok szemlélése és elemzése a Szelf koherens centrumot nélkülöző, ellentmondásos, sokrétű karakterét mutatja fel.

Epilógus

Az emberi elemzése után *Krasznahorkait* követve azonban feltehetjük a kérdést: „...Mi lett a lóval...”? A nietzschei összeomlás momentumát pályája végére illesztő – a bejelentése szerint utolsó filmjét rendező – *Tarr Béla* ad erre egy lehetséges választ, a világ teljes összeomlását, az utolsó hat nap történetét megmutató „A torinói ló” című, 2011-ben bemutatott filmjében.

Krasznahorkai és *Tarr* olvasatában *Nietzsche* józanságának vége, az értelem elvesztése, az apokalipszis, a világvége kezdete volt. *Tarr* filmje meglátásom szerint talán a dosztojevszkiji hagyományhoz is kapcsolható azzal, hogy – *Kovács András Bálint* (45) megfogalmazásában – „közvetlen viszonyt teremt a legelvontabb, legkifinomultabb, legköltőibb és filozofikusabb szféra, valamint a legalacsonyabb, legkiszolgáltatottabb és legkilátástalanabb emberi létezés között.”

Tarr utolsó filmjét olvasva lassan lélegzünk, ahogy „...közelednek felénk a társaink, nem üzenünk semmit, csak nézzük őket, s részvéttel eltelten hallgatunk. Azt gondoljuk, ez a részvét helyesen van így bennünk, s hogy a közeledőkben is helyesen volna így, hiszen ha ma mégsem, akkor lesz holnap... vagy tíz... vagy harminc év után.

Legkésőbb Torinóban.”

csak áramló életfolyam, keletkezések, pusztulások, alakulások áradata.” (77, 206. old.)... Amit a dionüszoszi Szelf jelöl, az mint *jelölt* valójában nincs is, mint beszélő szubjektum, vagy referens, vagy akár mint a gondolattartalom, a *Szelf itt csak a retorikus kérdés nyoma*, a szétszórt és sokban testesülő egy, a hatalom akarása, az ősegység. Harold Alderman megfogalmazásában az „eredeti és teljes szétesés” (nem publikált kézirat, idézi 15). Egyik pont ez itt, ahol Nietzsche posztmodernizmusa a legradikálisabb... A dionüszoszi Szelf szétdobottsága, fundamentális sokértelműsége valami hasonló ahhoz, amit a kleiniánusok a „pszichotikus mag” (6) fogalmában és a „jelentések megtámadásának un. mentális nihilizmus” (66) koncepciójában – a pszichotikus valóságkezelést tanulmányozva – leírtak. Így sejtje ezt Michel Foucault is egy Nietzsche-ről tartott előadásában. 'A tébolynak a tapasztalata lenne az interpretáció mozgásának szankciója, amely mozgás vég nélkül közelít önnön középpontjához, hogy aztán megpörkölődve magába zuhanjon.' (31, 162. old.)” (79, 341–344. old., kiemelés az eredetiben)

⁴⁴ Legújabbban *Zvedeniuk* (88) mutat rá, hogy a nem-egységes, szétdobott, ellentmondásos, hasított Szelf rajza már a korai *A Hasonmás* című *Dosztojevszkij* kisregényben felmutatásra kerül, sokkal korábban annál, ahogy az majd később *Freud*nak a Kísértetiesről szóló írásában és *Lacannak* a tükör stádiummal kapcsolatos elméletében megjelenik.

Irodalom

1. ARNOLD K, ATWOOD G. (2000): Nietzsche's madness. *Psychoanalytic Review*, 87: 651–698.
2. BAHTYIN M (2001): Dosztojevskij poétikájának problémái. Budapest, Osiris Kiadó.
3. BARCSI T (évszám nélkül): Nietzsche és Dosztojevskij – magyar gondolkodók műveinek tükrében. Kézirat.
4. BERDYAEV N (1975): Dostoevsky, the Nature of Man, and Evil. Crime and Punishment. By F. Dostoevsky, 2nd ed. Gibian G(ed.), New York, Norton, 571–577.
5. BERGYAJEV N (1993): Dosztojevskij világszemlélete. Budapest, Európa Kiadó.
6. BION W (1967): Second Thoughts. New York, Jason Aronson.
7. BOGG RA (1999): Dostoevsky's Enigmas: An analysis of violent men. *Aggression and Violent Behavior*, 4, 371–386.
8. BREGER L (1989): Dostoevsky. The Author as Psychoanalyst. New York, London, New York University Press.
9. BURCHELL SC (1933): Dostoevsky and the sense of guilt. *Psychoanalytic Review*, 17, 195–207.
10. CHAPELLE D (1994): Nietzsche and psychoanalysis. Albany, State University, New York Press
11. CHARMERLAIN L (1996): Nietzsche in Turin. New York, Picador.
12. CHAMBERLAIN L (1996): Elegance and Metaphysics beside the Po. *The Times*, March 30.
13. CHESSICK RD (1997): Perspectivism, constructivism, and empathy in psychoanalysis: Nietzsche and Kohut. *Journal of the American Academy of Psychoanalysis*, 25:373–398.
14. CIRIGNOTTA F, TODESCO CV, LUGARESI E (1980): Temporal lobe epilepsy with ecstatic seizures (so-called Dostoevsky epilepsy). *Epilepsia*, 21, 705–710.
15. CORNGOLD S (1981): The Question of the Self in Nietzsche during the Axial Period (1882–1888). *Boundary*, 2:9/10, 55–98.
16. CZEGLÉDI A (2008): Incipit Niétzky. Szélgjegyzetek a kései Nietzsche nihilizmus és esztétikumképéhez. Doktori disszertáció, ELTE BTK.
17. CZEGLÉDI A (2013): Fjodor Mihajlovics Niétzky. Szélgjegyzetek a kései Nietzsche nihilizmus és esztétikumképéhez. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
18. DELEZUE G (1999): Nietzsche és a pszichológia. Debrecen–Budapest, Gond Alapítvány Kiadó–Holnap Kiadó.
19. DI SANTO MJ (2010): „Dramas of Fallen Horses”: Conrad, Dostoevsky, and Nietzsche. *Conradiana*, 42, 45–68.
20. DOSZTOJEVSZKIJ FM (1964): Bűn és bűnhődés. Budapest, Európa Könyvkiadó.
21. DOSZTOJEVSZKIJ FM (1967): Notebooks for 'Crime and Punishment'. Wasiolek E. (ed.) Chicago, University of Chicago Press.
22. DOSZTOJEVSZKIJ FM (1994): A Writer's Diary, Volume One: 1873–1876. Evanston, IL: Northwestern University Press.
23. DOSZTOJEVSZKIJ FM (1985): Tanulmányok, vallomások. Budapest, Európa Könyvkiadó.
24. DUKKON Á (1992): Arcok és álarcok. Dosztojevskij és Belinszkij. Budapest, Tankönyvkiadó.
25. ERDÉLYI I (1984): A csábítás lélektana. In: Kierkegaard Budapest (szerk. Nagy A.) Budapest, Fekete Sas Kiadó, 69–84.
26. ERDÉLYI I (2004): Mindennapi kísérteteink. Budapest, Flaccus Kiadó.
27. FEJÉR Á (2007): Nietzsche és Tolsztoj gondolkodástörténeti jelentősége. Szeged, Kultúrtörténeti Stúdiumok.
28. FERGUSON RAYPORT SM, RAYPORT M, SCHELL CA (2011): Dostoevsky's epilepsy. A new approach to retrospective diagnosis. *Epilepsy and Behavior*, 22, 557–570.
29. FISCHMAN SC (1987): Sigmund Freud and the Case of the Underground Man. *Dostoevsky Studies*, 8, 209–218.
30. FREUD S (1998): Dosztojevskij és az apagyilkosság. In: Bókay A, Erős F (szerk.): Pszichoanalízis és irodalomtudomány. Szöveggyűjtemény. Budapest, Filum Kiadó, 83–93.
31. FOUCAULT M (1992): Nietzsche, Freud, Marx. In: A francia Nietzsche-recepció. Bacsó B (szerk.). Atheneum, T-Twins. 157–171.
32. FUSS P, SHAPIRO H (1971): Nietzsche: A Self-Portrait from His Letters. Cambridge, Harvard University Press.
33. GADAMER HG (1986): Das Drama Zarathustras. *Nietzsche-Studien*, 15, 1–15.
34. GARBER KD (1976): A Psychological Analysis of Dostoevsky Character: Raskolnikov's Struggle for Survival. *Perspect Psychiat Care*, 14, 14–21.
35. GESCHWIND N (1984): Dostoevsky's Epilepsy. In: Blumer D (ed.): *Psychiatric Aspects of Epilepsy*, Washington DC, American Psychiatric Press, 325–334.
36. GIBIAN G (1955): Traditional symbolism in Crime and Punishment. *PMLA*, 70, 979–996.
37. GIMENO RM (2010): Apologizing and Embracing: Reflections on Nietzsche's Collapse. www.theconfluence-humanisticjournal.com/up-content/uploads/2010/12/Apologizing-and-Embracing-Gimeno.pdf (Letöltve 2013.06.15)
38. GYÖNGYÖSINÉ KISS E (1996): Bűn és bűnhődés. Dosztojevskij regényének sorsanalitikus interpretációja. *Thalassa*, 7, 2. szám, 126–136.
39. HAMVAS B (2005): A babérigetkönyv. Hexakimion Medio Kiadó.
40. HAYMAN W (1980): Nietzsche: A critical life. New York: Oxford University Press.
41. HUGHES JR (2005): The idiosyncratic aspects of the epilepsy of Fyodor Dostoevsky. *Epilepsy and Behavior*, 7, 531–538.
42. KANZER M (1948): Dostoevsky's matricidal impulses. *Psychoanalytic Review*, 35, 115–125.
43. KIREMIDJAIN D (1976): Crime and Punishment: Matricide and the Woman Question. *American Imago*, 33, 403–433.
44. KOHUT H (1978): In: Ornstein P.(ed.): *The Search for the Self*, Volume Four, Madison CT, International Universities Press
45. KOVÁCS AB (2011): A torinói ló. Az utolsó Tarr-film. *Filmvilág*, 3. szám, 4–9.
46. KRASZNAHORKAI L (1990): Legkésőbb Torinóban. *Alföld*, 41, január, 29–30.
47. KUNDERA M (1984): *The Unbearable Lightness of Being*. New York, Harper and Row.
48. LAYMAN L (2006): An analysis of selected dream sequences in Fyodor Dostoevsky's Crime and Punishment. www.midlandstech.edu/stylus/AbeLayman.BonnerAward.2006.pdf (Letöltve 2013.06.12)
49. LAVRIN J (1969): Nietzsche and Dostoevsky. *Russian Review*, 28, 160–170.
50. LOWER RB (1969): On Raskolnikov's dreams in Dostoevsky's Crime and Punishment. *J. Am. Psychoanaly. Assoc.*, 17, 728–742.
51. MILLER A (1991): The untouched key: Tracing childhood trauma in creativity and destructiveness. New York, Doubleday.
52. MILLER CA (1973): Nietzsche's discovery of Dostoevsky. *Nietzsche-Studien*, 2, 202–257.
53. MORGAN G (1965): *What Nietzsche Means*. New York, Harper Torchbooks.
54. N. APÁTI JOLÁN (1989): Dosztojevskij, a pszichológus. In: Orosz írók magyar szemmel. III. (szerk. Dukkon Ágnes) Budapest, Tankönyvkiadó, 197–205.

55. NIETZSCHE F (1984):
Válogatott írásai. Budapest, Gondolat Kiadó.
56. NIETZSCHE FW (1995):
Túl jón és rosszon, Budapest, Natura.
57. NIETZSCHE FW (1996):
Adalék a morál genealógiájához. Budapest, Holnap Kiadó.
58. NIETZSCHE F (2001):
Wagnerről és Schopenhaueréről. Budapest, Holnap Kiadó.
59. NIETZSCHE FW (2004):
Így szólt Zarathustra, Budapest, Osisis Kiadó.
60. NIETZSCHE FW (2008):
Richard Wagnernek, Georg Brandesnek és Jacob Burckhardtnak írt összes levelei. Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor Kiadó.
61. PANETH G (2006):
Szélgjegyzetek Don Juanhoz.
In: Múzsák a díványon. (szerk. Füredi J., Buda B.) Budapest, Medicina Kiadó, 140–156.
62. PAVLOVIC EY, PAVLOVIC AM (2012):
Dostoevsky and psychoanalysis – psychiatry in 19th-century literature. *Br J Psychiatry*, 200, 181.
63. PROHÁSZKA L (1996):
Új értéktáblák felé (Kierkegaard, Dosztojevszkij, Nietzsche). In: Kószegi L. (szerk.): Nietzsche-tár. Szemelvények a magyar Nietzsche-irodalomból. Veszprém. Conitatus, Pannon Panteon, 474–483.
64. RICE JL (1985):
Dostoevsky and the Healing of Art. *Ann Arbor, Mich, Ardis*.
65. ROAZEN P (2000):
Political theory and the psychology of the unconscious. Freud, J.S. Mill, Nietzsche, Dostoevsky, Fromm, Bettelheim and Erikson. London, Open Gate Press.
66. ROBBINS M (1992):
Psychoanalytic and biological approaches to mental illness: Schizophrenia. *Journal of American Psychoanalytic Association*, 40:425–454.
67. RUDNYTSKY PL (1985):
Nietzsche's Oedipus. *American Imago*, 42,413–439.
68. SAFRANSKI R (2002):
Nietzsche. Szellemi életrajz. Budapest, Európa Könyvkiadó.
69. SALOME L (1988):
Nietzsche. Redding Ridge, CT, Black Swan Books.
70. SENEVIRATNE U (2010):
Fyodor Dostoevsky and his falling sickness: A critical analysis of seizure semiology. *Epilepsy and Behavior*, 18, 424–430.
71. SESZTOV L (1991):
Dosztojevszkij és Nietzsche. Budapest, Európa Könyvkiadó.
72. SHESTOV L (1969):
Dostoevsky, Tolstoy and Nietzsche. Cleveland, Ohio University Press.
73. STEFFEN E (2011):
The eternal return of the father: The Oedipus Complex in Nietzsche. *Psychotherapy Section Review of The British Psychological Society*, 48, 47–55.
74. SZEKERES A (2008):
Raszkolnyikov gyilkosság előtti álmainak poétikája Dosztojevszkij Bűn és bűnhődés című regényében. Doktori (PhD) disszertáció, ELTE BTK.
75. TÁBOR Á (2007):
Szellem és költészet. Pozsony, Kalligram Kiadó.
76. TALLÁR F (1999):
A szabadság és az európai tradíció. Budapest, Atlantisz.
77. TATÁR GY (2000):
Az öröklét gyűrűje. Nietzsche és az örök visszatérés gondolata. Budapest, Osiris Kiadó.
78. TÉNYI T (2007):
Nietzsche és a pszichológia. Pécs, Pécsi Tudományegyetem.
79. TÉNYI T (2010):
A Szelf pszichológiai vázlatai Nietzsche életművében. *Psychiatr Hung*, 25, 333–352.
80. TÉNYI T (2010):
Nietzsche: lélek – mű – sors. In: Különnvélemény. Művészet/pszichiátria/terápia. MTA Pszichiátriai Gyűjtemény kiadványai 1., (szerk. Faludy J., Perenyi Monika), Fekete Sas Kiadó, Budapest, 41–50.
81. TÉNYI T (2012):
The madness of Dionysus – six hypotheses on the illness of Nietzsche. *Psychiatr Hung*, 27, 420–425.
82. TÖRÖK E (1979):
Lev Tolsztoj. Világutad és regényforma. Budapest, Akadémiai Kiadó.
83. VATAI L (1992):
Dosztojevszkij – A szubjektív életérzés filozófiája. Budapest, Kálvin Kiadó.
84. VIKÁR GY (1984):
A Don Juan-tanulmány mint egy élettörténeti válság megoldási kísérlete. In: Kierkegaard Budapesten. (szerk. Nagy A.) Budapest, Fekete Sas Kiadó, 21–32.
85. WASIOLEK E (1974):
Raskolnikov's Motives: Love and Murder. *American Imago*, 31, 252–269.
86. WILSON RJ (1976):
Raskolnikov's Dream in Crime and Punishment. *Literature and Psychology*, 26, 159–166.
87. WOLFENSTEIN EV (2000):
Inside/outside Nietzsche: Psychoanalytic explorations. Ithaca and London, Cornell University Press.
88. ZVEDENIUK M (2012):
„Doubling, dividing and interchanging of the Self”: The ‘uncanny’ subjectivity in Dostoevsky's The Double. *Linguistics and Literature*, 10,109–124.